

Medische geschiedenis

Petersen, J.W. van. *Van zoete wijn en bittere medicijn. Zes eeuwen gezondheidszorg in de Liemers en Doesburg.* Zutphen: De Walburg Pers, 1989. 335 p.; talrijke ill.; f 49,50; ISBN 906011-656-9.

Porter, Dorothy & Roy Porter. *Patient's progress. Doctors and doctoring in eighteenth-century England.* Cambridge & Oxford: Polity Press in association with Basil Blackwell, 1989. viii + 305 p.; ill.; f 114,45; ISBN 0-7456-0251-7.

Ramsey, Matthew. *Professional and popular medicine in France, 1770-1830. The social world of medical practice.* Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1988. xvii + 406 p.; ill.; f 139,50; ISBN 0-521-30517-9.

De Nederlandse medische historiografie heeft zich tot dusverre nauwelijks gewaagd aan regionale, laat staan aan landelijke monografieën over wat kortweg valt aan te duiden als de geschiedenis van de gezondheidszorg¹. Of dit nu voortkomt uit een gebrek aan lef of uit principiële bescheidenheid, zeker is dat er voor dergelijke studies veel speurwerk moet worden verricht. Hoeveel precies hangt af van het beschikbare voorwerk en van de opgave die de onderzoeker zich stelt. Die opgave behelst niet alleen de geografische en chronologische afbakening van het studieterrein. Evenzeer gaat het om de keuze van thema's en vraagstellingen. Zorg voor de gezondheid kan immers zoveel inhouden: zorg voor behoud én voor herstel van gezondheid of ziekenzorg zonder meer, zorg voor de eigen én voor andermans gezondheid, zorg door 'bevoegden' én door 'niet-bevoegden', zorg als denken én als doen – om maar een paar mogelijkheden te noemen. Daar komt bij dat ook de pretenties inzake theorievorming en de gekozen invalshoeken zeer verschillend kunnen zijn. Zo kan men zich laten inspireren door inzichten uit specialisaties als de volksgeneeskunde, de medische antropologie, de medische sociologie en de 'social history of medicine'².

Bij een dermate ruime inhoudelijke en theoretische sortering behoeft het niet te verbazen dat het onderzoek naar de geschiedenis van de gezondheidszorg niet volgens één patroon verloopt. Dat is op zichzelf niet erg, maar een onderlinge vergelijking van onderzoeksresultaten en daarmee de vaststelling van patronen in de geschiedenis van de gezondheidszorg in diverse gebieden of landen wordt er niet gemakkelijker op. Het is mijn bedoeling om deze beide soorten patronen in

1. Voor de geschiedenis van de gezondheidszorg als zodanig vallen behalve de regionale studie van Philips over Limburg slechts de minder diepgravende landelijke overzichten van Querido en van Van der Korst te melden. Zie: J.F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Assen 1980); A. Querido, *The development of socio-medical care in the Netherlands* (Londen en New York 1968); J.K. van der Korst, *Om lijf en leven. Gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland circa 1200-1960* (Utrecht en Antwerpen 1988).

2. Zie over volksgeneeskunde: Stefaan Top, 'Volksgeneeskunde nu: een programma. De Werkgroep Volksgeneeskunde aan de K.U. Leuven', *Volkskunde* 80 (1979) 199-233; Bente Gullveig Alver & Torunn Selberg, 'Trends in research on folk medicine in the Nordic Countries', *Ethnologia Scandinavica* (1987) 59-70; G. Wiegmann ed., *Volksgeneeskunde heute. Materialien und Studien* (Münster 1987). Zie over medische antropologie: Cecil G. Helman, *Culture, health and illness* (Londen etc. 1990). Over medische antropologie en sociologie: Sjaak van der Geest & Gerhard Nijhof ed., *Ziekte, gezondheidszorg en cultuur. Verkenningen in de medische antropologie en sociologie* (Amsterdam 1989). Over 'social history of medicine': Roy Porter, 'The patient's view: Doing medical history from below', *Theory and society* 14 (1985) 175-198.

de medische geschiedenis – patronen van en volgens onderzoek – in onderlinge samenhang ter discussie te stellen. De directe aanleiding hiertoe vormt het verschijnen van een regionale studie over zes eeuwen gezondheidszorg in De Liemers en Doesburg, geschreven door de streekarchivaris van ditzelfde gebied, J.W. van Petersen. Juist door vergelijking van deze, weliswaar primair voor een breed publiek geschreven, studie met een tweetal eveneens recente studies van Matthew Ramsey over Frankrijk en van Dorothy en Roy Porter over Engeland is het mogelijk om een aantal desiderata voor het Nederlandse onderzoek te formuleren.

Van Petersen beperkt zich tot een regio maar hij neemt een des te langere periode voor zijn rekening. Ramsey en de Porters daarentegen zoeken hun beperking niet zozeer in het gebied maar in de periode: Frankrijk 1770-1830 respectievelijk Engeland 1650-1850. Qua doelstelling lopen de studies echter sterk uiteen. Van Petersen wil de lezer inzicht geven in de gezondheidszorg in al haar aspecten. Deze belofte blijkt echter maar ten dele gestand te worden gedaan. Ietwat bescheiden zegt Ramsey zich te willen richten op zowel de officiële als de niet-officiële geneeskunde, of, in zijn eigen termen, op 'professional medicine' en 'popular medicine'. Ligt bij Ramsey het accent op de genezers en daarmee op de aanbodzijde van de medische markt, bij de Porters gaat het in de eerste plaats om de patiënten en om hun vraag naar en hun relaties met 'dokters'. Een ander belangrijk verschil tussen Van Petersen enerzijds en Ramsey en de Porters anderzijds betreft de mate van probleemgerichtheid van hun onderzoek. Van Petersen werkt niet met vraagstellingen, zoekt geen aansluiting bij recente theoretische discussies, maar volstaat met registreren. Dit ligt duidelijk anders bij Ramsey en de Porters die zich ieder met hun onderzoek rekenen tot de 'social history of medicine'.

Tot besluit van deze inleiding valt er in technisch opzicht nog te melden dat alle drie de boeken een notenapparaat (bij Van Petersen erg summier) en een register (bij Van Petersen van persoons- en plaatsnamen) bevatten. Terwijl Van Petersen en de Porters een bibliografie verstrekken, volstaat Ramsey met bibliografische verwijzingen in de noten. Rest nog te zeggen dat het boek van Van Petersen veruit het rijkst is bedield met afbeeldingen.

Zes eeuwen gezondheidszorg in De Liemers en Doesburg

Het gebied dat Van Petersen met zijn studie bestrijkt is dat van de in het Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg samenwerkende gemeenten Duiven, Wehl, Zevenaar, Rijnwaarden, Angerlo, Doesburg en Westervoort. In vroeger eeuwen behoorde een deel van dit gebied tot het Hertogdom Kleef en later tot Pruisen, een ander deel tot het Kwartier van Zutphen, en weer een ander deel tot het Kwartier van Nijmegen. Het (oorspronkelijk) Kleefse deel kwam in het begin van de negentiende eeuw bij Nederland. Behalve in Doesburg gaat het om een in meerderheid rooms-katholieke bevolking.

Het is al gezegd dat Van Petersen bij zijn onderneming om zes eeuwen – tot 1945 – gezondheidszorg in al haar aspecten te beschrijven niet probleemgericht te werk gaat. Daar komt bij dat hij geen toelichting geeft op de opbouw van zijn boek. We moeten het doen met een gedetailleerde inhoudsopgave. Afgezien van een korte inleiding en de reeds vermelde noten, bibliografie en registers bestaat het boek uit vier delen. Het eerste deel gaat in zeer kort bestek over de geneeskunde en de hygiëne door de eeuwen heen. In het tweede, tevens omvangrijkste deel staan de geneeskunstbeoefenaren centraal. Het derde, eveneens ruim bemeten deel is gewijd aan ziekten en ongevallen. Het vierde en laatste deel gaat over zorg voor zieken, gewonden en hulpbehoevenden en het is net als het eerste deel bescheiden van omvang.

Voor de geschiedenis van de geneeskunde – Van Petersen reserveert deze term voor wat hij noemt de wetenschap van het genezen – is weinig plaats ingeruimd. Na opmerkingen over de beginselen van de klassieke geneeskunde volgt een stukje over volksgeneeskunst. Van Petersen beschouwt de volksgeneeskunst als een 'mengsel van zuivere ervaringswetenschap en magie' en als 'verstrengeld met de zogenaamde alternatieve geneeskunde' (p.19). Wat hij onder magie verstaat wordt niet duidelijk. En veel meer dan dat volksgeneeskunst zou bestaan uit het gebruik van 'volks- of huismiddeltjes' komen we ook al niet te weten. De onderbelichting van volksge-

neeskunst wordt in zekere zin gecompenseerd door een royelere behandeling van de hygiëne als de wetenschap der preventieve gezondheidszorg. Onder deze noemer passeren openbare reinheid, volkshuisvesting, (drink)watervoorziening, baden en zwemmen, toezicht op levensmiddelen en lijkbezorging de revue. Het accent ligt hier op overheidszorg en, vanaf eind negentiende eeuw, ook op particulier initiatief.

In het tweede deel over de geneeskunstbeoefenaren heeft Van Petersen vooral veel werk gemaakt van het traceren van de diverse categorieën bevoegden in de verschillende gemeenten van het onderzoeksgebied. Zo komen achtereenvolgens aan bod de *medicinae doctores* en de latere artsen, chirurgijns en heelmeeesters, veltscheerders, legerchirurgijns en officieren van gezondheid, tand- en oogheekundigen, vroedvrouwen³ en vroedmeesters, en apothekers. Tevens is een overzicht opgenomen van streekgenoten die elders praktizeerden. Als een soort restgroep van wat Van Petersen 'randfiguren' noemt krijgen uiteenlopende categorieën als rondtrekkende meesters, kwakzalvers en natuurgenezers, heiligen en geestelijkheid, bakkers, wijkverpleegsters, en drogisten ook nog een bescheiden plaats in deze studie toebedeeld. De teneur van het verhaal is er een van toenemende overheidscontrole, met name vanaf het eind van de achttiende eeuw, en van de uiteindelijke triomf van de officiële geneeskunde.

Het derde deel bevat een opsomming van veelal besmettelijke ziekten en ook ongevallen zoals die in de loop der tijd in het onderzoeksgebied zijn voorgekomen. Ook de verordeningen die met name inzake besmettelijke ziekten van overheidswege werden uitgevaardigd alsmede de behandeling van de lijdens aan deze ziekten komen aan bod. In het laatste deel gaat het om de geïnstitutionaliseerde medische en ook maatschappelijke zorg, zoals die onder meer werd geboden in gasthuizen en ziekenhuizen, door-wijkverpleging, kruiswerk- en consultatiebureaus en door de geneeskundige "armverzorging" en de ziekenfondsen.

Alles overziend is Van Petersen er zeker in geslaagd om een veelzijdig en informatief boek over de gezondheidszorg te schrijven. Tegelijk dient herhaald te worden dat hij er niet in is geslaagd om de gezondheidszorg in al haar aspecten te behandelen, zoals hij zich ten doel had gesteld. Een dergelijke pretentie is ook wat hoog gegrepen, zelfs indien een gebrek aan bronnen als ontsnapingsclausule wordt gehanteerd. De meest in het oog vallende omissie betreft de (potentiële) patiënten zelf. Wat dachten en deden mensen als het ging om gezondheid en ziekte? Wat deed men aan zelfmedicatie, en wanneer en voor wat zocht men hulp bij de diverse categorieën genezers? Dit zijn vragen die bijvoorbeeld binnen de 'social history of medicine' centraal staan. Ook de niet-officiële geneeswijzen en genezers komen er bij Van Petersen tamelijk bekaaid af. Dat is jammer, want binnen het geheel van de gezondheidszorg nam en neemt hun aandeel een niet te verwaarlozen plaats in. Welke plaats precies valt echter uit het boek van Van Petersen niet op te maken. Natuurlijk ligt het bronnenmateriaal op dit punt niet voor het oprapen. Toch verbaast het, gezien Van Petersens eigen streven om alle verborgen gegevens zoveel mogelijk op te sporen (p.10), dat bepaalde soorten bronnen niet of te weinig zijn benut. Althans, hier lijkt het op, want Van Petersen vermeldt slechts globaal uit welke archieven hij zijn materiaal heeft geput (p.313). Zo is het denkbaar dat een (intensiever) gebruik van visitatieverslagen, kerkeradsacta, egodocumenten, kranteberichten, sagen en mondelinge informatie een in dit opzicht vollediger beeld had opgeleverd.

Officiële en niet-officiële geneeskunde in Frankrijk, 1770-1830

Het boek van Ramsey over Frankrijk draagt als ondertitel 'De sociale wereld van de medische praktijk'. Hij wil zijn studie daarmee onderbrengen in de 'social history of medicine'. Het gaat hem niet primair om het perspectief van de patiënten, maar om de wereld van de medische praktijkbeoefenaren. Hem interesseert vooral wat hierin veranderde in de periode van 1770 tot 1830,

3. Op p.106 draagt Van Petersen met zijn aanhaling van Heinsohn en Steiger helaas nog eens bij tot de misvatting als zouden met name vroedvrouwen het slachtoffer zijn geworden van de vroegere heksenvervolgingen. Zie bijvoorbeeld: David Harley, 'Historians as demonologists: the myth of the midwife-witch', *Social history of medicine* 3 (1990) 1-26.

en waarom. Hij signaleert een transformatie van de organisatie van de medische praktijk: een diffuus medisch netwerk, dat vele soorten genezers omvatte waartussen de grenzen vaag waren, maakte plaats voor een strak ('tight') medisch netwerk, dat de officiële genezers binnen één beroep verenigde en dat een scherp onderscheid aanbracht tussen de officiële en de niet-officiële geneeskunde. De vestiging van het medisch monopolie binnen de Franse geneeskunde – tevens het eerste moderne professionele monopolie – fungeert als centraal probleem in Ramsey's studie. Anders dan bij Van Petersen het geval is'besteedt Ramsey minstens zoveel aandacht aan de niet-officiële als aan de officiële geneeskunde. Daarbij tracht hij een verbinding tot stand te brengen tussen de geschiedenis van volkscultuur en de geschiedenis van professies. De ontwikkeling van de medische professie voltrok zich immers niet in een luchtledig maar temidden van concurrerende genezers en medische culturen. Zo komt Ramsey ertoe om zijn project te omschrijven als een onderzoek naar de professionalisering van de Franse geneeskunde 'from the bottom up' (p.3).

Na een inleiding volgt een eerste deel over 'professional medicine', onderverdeeld in een hoofdstuk over het reguliere medische netwerk aan het eind van het *ancien régime* en een over het medisch beroep in het begin van de negentiende eeuw. Het tweede deel, over 'popular medicine', telt drie hoofdstukken, namelijk over reizende niet-reguliere genezers, over sedentaire niet-reguliere genezers (de empirici), en over volksgenezers, te weten de zogenaamde *maïges* en de onttoveringsdeskundigen. Het derde en laatste deel bevat aanzetten tot een 'sociale' verklaring van de structuur en ontwikkeling van de medische praktijk, alsmede een nawoord over medicalisering en 'sociale' theorie. Het boek wordt besloten met diverse bijlagen over genezers, met een notenapparaat dat de lezer zonder meer de mogelijkheid geeft om ook zelf de bronnen na te gaan, en met een gedetailleerd namen- en zakenregister.

Naar reeds uit zijn inleiding blijkt heeft Ramsey gebruik gemaakt van een indrukwekkende hoeveelheid en verscheidenheid aan gepubliceerde en niet-gepubliceerde bronnen. Naast lokale, regionale en landelijke overheidsarchieven, archieven van medische faculteiten en verenigingen, manuscripten en gedrukte efemeriden, publikaties van medici en juristen, en algemene periodieken, rekent Ramsey ook oudere studies over lokale geschiedenis en het veldwerk van vroegere etnografen en sommige van hun opvolgers tot zijn belangrijkste bronnen. Zoals hij zelf meedeelt heeft hij zich niet gewaagd aan de kerkelijke archieven.

In deel I, over de officiële geneeskunde, beschrijft Ramsey allereerst de structuur van het reguliere medische netwerk tijdens het *Ancien régime*. Naast de corporatief georganiseerde *medicinae doctores*, chirurgijns en apothekers bewogen zich tal van andere genezers op de medische markt, dikwijls zonder dat een duidelijke grens tussen regulier en niet-regulier viel te trekken. Vervolgens komen de hervormingen in de revolutionaire en de Napoleontische periode aan bod, evenals het effect hiervan. De oude gilden werden afgeschafte en de toegang tot het medisch beroep werd van staatswege geregeld. Met deze, wat Ramsey noemt, professionele revolutie kreeg de strijd tegen onbevoegden het karakter van een strijd tussen professionele geneeskunde en 'popular medicine', op te vatten als niet-officiële geneeskunde.

Voor de gehele periode wordt ook aandacht geschonken aan het opkomend medisch beroep zelf (professionele instellingen en standaarden voor het medisch handelen) en aan de plaats van dit beroep in de Franse samenleving, zowel bezien vanuit het perspectief van de medici als van dat van de patiënten. In laatstgenoemd opzicht veranderde er ten opzichte van het *Ancien régime* niet veel: de dichtheid van de medici nam nauwelijks toe, en evenmin was er sprake van een substantiële groei van het percentage van de bevolking dat hen consulteerde. De sociale en economische status van medici zou pas later in de negentiende eeuw een verbetering ondergaan.

Ten slotte benadrukt Ramsey de implicaties van de ontwikkeling van het Franse medisch beroep eind achttiende, begin negentiende eeuw voor theorieën over professionalisering. Voor deze ontwikkeling blijkt de staat van uitermate groot belang te zijn geweest. In veel sterker mate dan in Engeland en in Amerika het geval was werd de Franse medische professie, zoals dat ook in Duitsland gebeurde, van bovenaf gevormd, al waren medici hier wel degelijk bij betrokken. De institutionele veranderingen in de medische wereld volgden als het ware in het voetspoor van de politieke ontwikkelingen.

Biedt het eerste deel reeds een schat aan informatie, dit geldt zeer zeker ook het tweede deel over de niet-officiële geneeskunde. Dit is des te opvallender gezien de grotere problemen van materiaalverwerving. Het gaat Ramsey in dit deel primair om een typologie van de niet-bevoegde genezers. Continuïteit, niet verandering staat hierbij voorop, al voegt de auteur hier direct aan toe dat gedragstypen weliswaar constant kunnen zijn maar dat hun context en daarmee hun sociale betekenis verandert. Hij kiest voor een indeling van niet-bevoegde genezers in reizende, sedentaire en volksgenezers (“folk healers”). Ieder van deze drie categorieën herbergt een bont gezelschap. Zo gaat het bij de reizende genezers niet alleen om kwakzalvers, maar ook om marskramers, “marginalen” en “bezielde” genezers. Bij de sedentaire genezers wordt een onderscheid aangebracht tussen verkopers van geneesmiddelen, genezers die net niet bevoegd waren of die zich ten onrechte voor bevoegd uitgaven, operators, overige empirici (onder wie piskijkers), en voorts occulte, religieuze en ‘bezielde’ genezers. De volksgenezers ten slotte laten zich verdelen in *maiges* – traditionele plattelandsgenezers met een speciale gave voor genezen – en onttoveringsdeskundigen (“witches” en “devin-guérisseurs”). Bij zijn behandeling van de niet-bevoegde genezers richt Ramsey zich vooral op hun manier van werken, hun sociale en economische positie, en hun relaties tot hun patiënten.

Met voorbijgaan van hun werkwijzen – de hieraan gewijde passages zijn overigens alleszins het lezen waard – blijkt dat slechts voor een minderheid van dit gezelschap het genezen of het verkopen van middelen een full-time bezigheid was. De meesten deden dit naast hun ‘gewone’ vak, veelal ter verwerving van extra inkomsten. Om hovelen het in de behandelde periode ging en wat precies hun aandeel op de medische markt was valt echter volgens Ramsey niet te achterhalen. Wel oppert hij onder verwijzing naar observaties van tijdgenoten dat het aantal reizende kwakzalvers in de laatste decennia van het *Ancien régime* wellicht dalende was. En voor de sedentaire empirici lanceert hij op basis van een onderzoek uit 1813 over illegale genezers in het departement Bas-Rhin de hypothese dat, anders dan in Engeland in deze periode het geval was, het aantal full-time werkende empirici in Frankrijk niet groter, maar eerder kleiner was dan het aantal bevoegde genezers (p.213). De dichtheid van de *maiges* laat zich al helemaal moeilijk vaststellen. Waar het gaat om de relaties van de diverse soorten onbevoegde genezers tot hun patiënten concludeert Ramsey dat het niet alleen de armen, de niet-geletterden en de sociaal laag gesitueerden waren die onbevoegde genezers raadpleegden. Empirici en *maiges* werden zelfs met een zekere regelmaat aan het bed van hooggeplaatsten geroepen als de officiële dokters hadden gefaald.

Met dit laatste thema wordt ook het slothoofdstuk over de structuur van de medische praktijk ingezet. Ramsey wijst erop dat het misleidend zou zijn om de officiële en de niet-officiële geneeskunde als twee volkomen gescheiden gebieden te behandelen. Immers, zelfmedicatie (door Ramsey overigens nauwelijks behandeld), reguliere en niet-reguliere geneeskunde bestonden naast elkaar en overlaptten elkaar zelfs. Het gebruikelijke patroon was dat een zieke eerst zelfmedicatie toepaste, vervolgens een lokale genezer of een passerend empiricus raadpleegde, en pas in laatste instantie een officiële dokter te hulp riep. Voor de beter gesitueerde patiënten was daarentegen, zoals gezegd, de empiricus of de *maige* een laatste toevlucht. Ook kon er in bepaalde gebieden een informele arbeidsverdeling ontstaan waarbij aan niet-reguliere genezers de voorkeur werd gegeven voor speciale operaties of voor de behandeling van lichte verwondingen. Dikwijls bestond er echter wel degelijk een concurrentiesituatie tussen de diverse soorten genezers.

Dit raakt meteen het door Ramsey als centraal opgevoerde probleem van de vestiging van het medisch monopolie in Frankrijk. Weliswaar werd dit medisch monopolie in juridische zin gevestigd, maar of er ook in de praktijk van het medisch handelen in de periode 1770-1830 zoveel veranderde is nog maar de vraag. Van een feitelijk medisch monopolie was in deze periode geen sprake, evenmin is een duidelijke ontwikkeling in die richting aangetoond. Het aardige van Ramsey’s studie is dat dit gezien de royale aandacht voor de niet-officiële genezers allenminst wordt verdoezeld. Dat neemt niet weg dat Ramsey bij al zijn vindingrijke analyses en interpretaties juist dit punt verwaarloost, namelijk de relatie tussen wet(geving) en werkelijkheid. Het komt erop neer dat die relatie wel wordt uitgewerkt in het deel over de officiële genezers waar het

gaat om hun afgrenzing van de niet-officiële genezers, maar veel minder in het deel over laatstgenoemden. Slechts incidenteel vermeldt Ramsey iets over de vervolging of juist de tolerantie van niet-officiële genezers, ook van de kant van officiële genezers. Hier ligt duidelijk nog een terrein voor onderzoek. Hoe het ook gesteld was met het vervolgingsbeleid jegens onbevoegden, zeker is dat dit in de onderzochte periode niet heeft geleid tot een belangrijke reductie van het aandeel van niet-officiële genezers in de medische markt.

Al met al behoort Ramsey's studie zonder meer tot de top op dit gebied. Met zijn probleemgerichte werkwijze en zijn onbekrompen themakeuze is hij erin geslaagd, zij het dikwijls tentatief, om patronen in de Franse medische praktijk aan te geven die op hun beurt als vergelijkingsmaatstaf kunnen dienen bij verder onderzoek in Frankrijk – met name dieper gravend lokaal en regionaal onderzoek is gewenst – en ook bij medisch-historisch onderzoek in andere landen.

Patiënten en dokters in Engeland, 1650-1850

Terwijl Ramsey in zijn betoog over de Franse genezers primair uit is op het traceren van veranderingen, komen Dorothy en Roy Porter er in hun studie over Engelse patiënten en hun dokters al direct toe om juist continuïteit te benadrukken (p.vi en p.14). Dat maakt nieuwsgierig, zeker gezien de veel langere periode die de Porters bestrijken. Licht het aan de verschillende themakeuzes (genezers resp. patiënten), aan de gehanteerde benadering, en/of aan het bestudeerde land dat Ramsey een structurele verandering – overigens naast gelijkblijvendheid – opmerkt, terwijl de Porters voor hun lange achttiende eeuw zo vlotweg continuïteit poneren? Natuurlijk heeft de themakeuze er veel mee te maken: ook Ramsey ontdekt continuïteit waar het gaat om de niet-officiële geneeskunde en de keuzen van patiënten. Daarnaast kan ook de gekozen benadering het resultaat hebben beïnvloed. De Porters baseren zich namelijk bij hun speurtocht naar houdingen en ervaringen inzake ziekte en genezen voornamelijk op (gepubliceerde) brieven, dagboeken en autobiografieën. Dat betekent dat hun uitspraken niet de gehele Engelse bevolking gelden maar slechts dat deel dat dit soort documenten heeft nagelaten, namelijk de stedelijke middenklassen en wat zich daarboven op de maatschappelijke ladder bevond. Gezien deze beperking spreekt het vanzelf dat uit het onderzoek van de Porters geen algemene uitspraken over Engelse patiënten of over de medische praktijk in Engeland kunnen worden afgeleid.

Het gaat de Porters erom de relaties tussen zieken en hun (reguliere) dokters te achterhalen. Ze willen laten zien dat de patiënten een produkt waren van de dokters en de dokters op hun beurt een produkt van de patiënten. Ze gaan na wat men deed als men ziek werd, hoe zieken over hun dokters dachten en hoe dokters tegen hun patiënten aankeken. Het boek bestaat uit vier delen, te beginnen met een beknopt deel over de 'context': het betreft zowel houdingen ten opzichte van ziekte⁴ als de aanbodzijde van de medische markt. Het tweede, tevens langste deel gaat over patiënten en biedt hoofdstukken over zelfmedicatie, houdingen ten opzichte van dokters, consulten en niet-reguliere genezers. Het derde deel heet dokters; het bevat hoofdstukken over de economie van de geneeskunde, het gezichtspunt van de dokter, therapieën, en dokters en vrouwen. Een weer korter laatste deel met de titel geneeskunde, ideologie en samenleving telt een hoofdstuk over medische kennis en een hoofdstuk met een overzicht en een conclusie. Zoals eerder gezegd wordt het geheel gecompleteerd met een notenapparaat, een bibliografie en een register.

In deel I typeren de Porters vroegmodern Engeland als een 'sickness society', een 'medicine society' en een 'opportunity society'. Dat wil zeggen dat ziekte aan de orde van de dag was, dat men hier iets tegen wilde doen, en dat men daarbij verschillende wegen kon bewandelen. Individualisme in de zin van zorgen voor zichzelf stond hoog in het vaandel geschreven. Men beschouwde het als een plicht om aan medische zelfhulp te doen: de Porters spreken zelfs van een 'self-help medical culture'. Daarbij bekende men zich tevens tot een medisch consumentisme dat zich, anders dan in Frankrijk, op een vrije medische markt kon richten. Pas met de instelling van

4. Zie hierover ook: Roy Porter & Dorothy Porter, *In sickness and in health. The British experience 1650-1850* (Londen 1988).

het Medisch Register in 1858 zouden de reguliere medici de zeggenschap over de medische dienstverlening verwerven.

Deel II, over patiënten, zet in met een hoofdstuk over zelfmedicatie, een onderwerp dat de eerder behandelde auteurs (vrijwel) hebben laten liggen. Het is dan ook niet doenlijk om de voor Engeland in dit opzicht gesignaleerde bedrijvigheid af te zetten tegen de zelfmedicatie in Nederland en in Frankrijk uit die periode. In Engeland, zeker in de betere kringen, vonden gezondheidsboeken een gretige aftrek. Familierecepten deden het eveneens goed bij zelfmedicatie, en in toenemende mate ook in de winkel gekochte medicijnen. De Porters denken dat de expansie van professionele medische voorzieningen in de loop van de achttiende eeuw geen teruggang, maar eerder een toename van de zelfmedicatie teweeg heeft gebracht. Immers, hoe meer zieken in contact kwamen met dokters, des te groter werd hun eigen preoccupatie met gezondheid, hun honger naar medische kennis, en hun neiging om te experimenteren met de krachtige geneesmiddelen die werden geadverteerd en in de winkels te koop waren (p.51).

In het daarop volgende hoofdstuk over houdingen jegens dokters merken de Porters op dat 'het' publiek in de lange achttiende eeuw niet automatisch vertrouwen stelde in de medische professe: iedere dokter moest zelf het vertrouwen van zijn patiënten winnen en hun respect verdienen. En vertrouwen in de dokter, zo zei men, is wel zo bevorderlijk voor het effect van de behandeling. De verhouding tussen patiënten en dokters wordt verder uitgewerkt in het hoofdstuk over consulten. Van een hiërarchische ongelijkheid tussen patiënten en dokters was nog geen sprake. Hun relaties waren gebaseerd op wederkerigheid: de patiënten betaalden voor medische diensten waarvan het succes allerminst gegarandeerd was. In het laatste hoofdstuk van dit deel over patiënten komen ook niet-reguliere genezers, met name kwakzalvers als verkopers van geneesmiddelen, even aan bod. Reguliere medici beschouwden hen uiteraard als ongewenste concurrenten, patiënten zagen de middelen van kwakzalvers als een welkome aanvulling van het reguliere medische aanbod.

Het derde deel, over dokters, opent met een hoofdstuk over wat de Porters noemen de economie van de geneeskunde. Hun conclusie (p.132) is dat de gewone dokter er in de loop van de achttiende eeuw in slaagde een belangrijke plaats op de medische markt te veroveren. Dit in tegenstelling tot in het Frankrijk van het *Ancien régime* waar de gilden het aantal reguliere medici laag hielden en hun prijs hoog, waardoor er voor de niet-reguliere genezers een ruim werkteerrein overbleef. Een volgend hoofdstuk gaat over het gezichtspunt van de dokters, met name over hoe zij omgingen met hun dikwijls lastige en veeleisende patiënten. Ook aan hun therapieën wordt een hoofdstuk gewijd, evenals aan de vraag in hoeverre de relaties tussen vrouwelijke patiënten en dokters in deze periode een verandering ondergingen. Nadat is vastgesteld dat er ook in laatstgenoemd opzicht weinig veranderde en dat deze relaties eerder door klasse dan door gender werden gemodelleerd, wordt deel IV van het boek ingeluid met een hoofdstuk over medische kennis. Behalve dat de vraag naar medische kennis onder leken groot was, blijkt ook dat er geen scherpe grenzen vallen te trekken tussen kennis van leken en van medici noch tussen kennis afkomstig vanuit de 'grote' en van de 'kleine' traditie.

Het slothoofdstuk bevat een opsomming van de belangrijkste conclusies en verdere aanzetten tot vergelijkingen met Frankrijk en ook andere delen van het vasteland van Europa. Een herhaalde waarschuwing dat het onderzoek slechts een deel van de Engelse bevolking betreft zou hier niet hebben misstaan. Nu worden de conclusies zonder meer gepresenteerd in termen van 'de' zieken, 'de' patiënten en 'de' dokters, hetgeen zeker de lezer die aan het eind begint op een verkeerd been kan zetten. De Porters zien als belangrijkste verschil tussen Engeland enerzijds en Frankrijk en ook andere delen van Europa anderzijds de mate van openheid en van groei van de medische markt. In Engeland was er sprake van een open medische markt met een groeiende effectieve vraag en een groeiend effectief aanbod, hetgeen gepaard ging met de ontwikkeling van medisch consumentisme en medisch ondernemerschap. Naar de Porters veronderstellen bleef in Frankrijk en ook elders in Europa de effectieve vraag naar medische hulp tamelijk ingedamd en stelde de professionele sector zich niet agressief op om zijn marktaandeel uit te breiden of om de vraag naar medische diensten te vergroten. Volksgenezers, niet-reguliere en reguliere genezers

zouden zich daar meer dan in Engeland tot het eigen domein hebben bepaald. Het zijn opmerkingen die in ieder geval prikkelen tot verder onderzoek, ook in Nederland.

Het onderzoek van de Porters is tegelijk inspirerend en kwetsbaar. Inspirerend vooral vanwege de invalshoek: niet de dokters maar de zieken staan nu eens centraal. Dat is tot dusverre nog veel te weinig gebeurd in de medische geschiedbeoefening. Kwetsbaar is hun onderzoek omdat de zich baseren op egodocumenten uit een selecte groep die ze bovendien, naar zichzelf in hun woord vooraf zeggen, impressionistisch benutten. Dit mag een boeiend en mogelijk voor deze groep betrouwbaar verhaal opleveren, maar zeker is dit laatste niet. Zonder meer empirisch houvast blijft het speculeren. Daar doet het met zoveel verve gebrachte betoog van de Porters te weinig aan af.

Desiderata voor Nederlands medisch-historisch onderzoek?

Op dit punt gekomen laat zich de vraag stellen in hoeverre uit de hier besproken studies inspiratie valt te putten voor medisch-historisch onderzoek in Nederland. Voor de hand liggende bronnen van inspiratie zijn de theoretische invalshoek en meer in het bijzonder de themakeuze, de vraagstelling en de uitkomsten van onderzoek, bijvoorbeeld in de vorm van gesignaleerde patronen en samenhangen. Hier blijft het echter niet bij: ook van de bronnenkeuze en het bronnengebruik kan een voorbeeldwerking uitgaan. Overigens dringt zich wel de vraag op, zeker gezien de qua periode of gebied ambitieuze opzet van de behandelde studies, hoe zich in iedere studie de reikwijdte, de theoretische systematiek en de empirische precisie tot elkaar verhouden⁵.

Te beginnen met de theoretische invalshoek valt het op dat die bij Van Petersen lijkt te ontbreken, althans niet als zodanig wordt aangediend. Dit ligt anders bij Ramsey en de Porters: zij brengen hun studies onder bij de 'social history of medicine', waarmee zij zich in eerste instantie afzetten tegen de traditionele medische geschiedenis als een geschiedenis van de officiële geneeskunde. Het komt erop neer dat zij een medische geschiedenis 'van onderop' bedrijven: niet de officiële geneeskunde staat centraal maar de wijze waarop het gehele medische aanbod en de vraag naar medische diensten op elkaar inwerken. Deze gebiedsverruiming gaat bovendien gepaard met een probleemgerichte werkwijze waarbij ook vragen naar het waarom allerminst worden gemedend. Dit is op zichzelf al winst vergeleken met de niet-probleemgerichte, sterk traditionele benadering van de medische geschiedenis zoals we die bij Van Petersen aantreffen.

De themakeuze en de vraagstellingen uit de drie studies bieden een concreter aanknopingspunt voor het aangeven van desiderata voor medisch-historisch onderzoek in Nederland. Van Petersen kiest een breed thema, namelijk de gezondheidszorg in al haar aspecten, maar hij geeft hieraan een veel smallere uitwerking doordat hij de (potentiële) patiënten niet en de niet-officiële genezers slechts terloops in zijn verhaal opneemt. Hier ligt dan ook voor toekomstig onderzoek nog een belangrijke taak. Tot op zekere hoogte kunnen de studies van Ramsey en van de Porters daarbij de weg wijzen. Ramsey's themakeuze betreft de gehele aanbodzijde van de medische markt, zijn vragen zijn toegespitst op het ontstaan van het medisch monopolie binnen de Franse geneeskunde. Vooral zijn poging om de officiële en de niet-officiële medische dienstverlening in onderlinge samenhang te onderzoeken verdient navolging. Dat geldt vooralsnog in mindere mate voor de geografische reikwijdte van zijn onderneming, zelfs als we ons tot een gebied als Nederland beperken. In ieder geval doet zich bij lezing van Ramsey de behoefte gevoelen aan een grotere diepgang die met systematisch lokaal en regionaal onderzoek zou kunnen worden bereikt. Ook de themakeuze en de vragen van de Porters bieden aanknopingspunten voor Nederlands onderzoek, met name waar het de zieken en hun medisch consumentisme betreft. Dat de Porters zich beperken tot zieken uit de betere kringen is trouwens jammer. Waar het gaat om de relaties tussen zieken en dokters zou bovendien meer aandacht voor niet-officiële genezers wenselijk zijn.

Ook op het terrein van bronnenkeuze en bronnengebruik geven de drie studies stof tot overdenking en navolging. Overdenking is nodig waar bepaalde soorten bronnen niet of niet verant-

5. Zie Johan Goudsblom, *Balans van de sociologie* (Utrecht en Antwerpen 1974) 17-18.

woord worden gebruikt. De duidelijkste lacune in de bronnenkeuze ligt op het terrein van de kerkelijke bronnen. Ramsey en de Porters hebben hiervan geen, Van Petersen slechts spaarzaam gebruik gemaakt. Problematisch is vooral de manier waarop de Porters egodocumenten benutten voor generalisaties. Dat neemt overigens allermint weg dat het gebruik van egodocumenten als bron voor de medische geschiedenis wel degelijk aanmoediging verdient. Dit geldt eveneens voor nog te weinig benutte bronnen als rechtbankverslagen, kranteberichten, advertenties, medische adviesliteratuur, sagen en mondelinge informatie.

Wanneer wordt bezien in hoeverre de uitkomsten van de hier besproken studies richting kunnen geven aan verder onderzoek in Nederland, dan valt primair te denken aan de voor Frankrijk en Engeland gesignaleerde patronen in ontwikkeling van de medische markt. Althans, voor zover deze patronen inderdaad overtuigend zijn vastgesteld, en daar hapert nog wel wat aan. Zo vallen vraagtekens te plaatsen bij de stelling van Ramsey over de vestiging van het medisch monopolie in Frankrijk: van een feitelijk monopolie van de officiële genezers was immers ook aan het eind van de periode 1770-1830 nog allermint sprake. Ook de uitspraken van de Porters inzake de openheid van de Engelse medische markt en de ontwikkeling van medisch consumerisme en medisch ondernemerschap in de lange achttiende eeuw behoeven, zoals gezegd, nadere onderbouwing. Toch liggen hier interessante richtingen voor onderzoek in Nederland. Hoe was het indertijd gesteld met de mate van openheid van de medische markt, wat was het aandeel van diverse soorten officiële en niet-officiële genezers, hoe verhiel zelfmedicatie zich tot dit aandeel, welke wegen naar genezing werden achtereenvolgens zoal bewandeld? Welke patronen tekenen zich in deze opzichten af en in hoeverre en waarom wijken die al dan niet af van bijvoorbeeld in Frankrijk en Engeland aangetroffen patronen? Het zijn vragen die Van Petersen niet stelt maar die wel opkomen bij lezing van de studies van Ramsey en van de Porters.

Tot slot nog enkele opmerkingen over de onderlinge verhouding van de reikwijdte, de theoretische systematiek en de empirische precisie in de drie studies. Het is al gezegd dat ieder van de studies qua periode of gebied ambitieus is opgezet. Daar komt bij dat ook de reikwijdte qua thematiek niet gering is: bij Van Petersen de gezondheidszorg, bij Ramsey de gehele aanbodzijde van de medische markt, en bij de Porters de vraagzijde van de medische markt alsmede de onderlinge beïnvloeding van vraag en aanbod. Bij een dermate grote reikwijdte dreigen de empirische precisie en de theoretische systematiek er te bekaaid af te komen. Afgezien van Van Petersen, die geen affiniteit met theorievorming vertoont, doet dit probleem zich inderdaad voor bij Ramsey en bij de Porters. Zij dragen dikwijls onvoldoende gegevens aan ter ondersteuning van hun generaliserende uitspraken, die op hun beurt baat zouden kunnen vinden bij een scherpere formulering. Het zijn geen problemen waarvoor een pasklare oplossing valt aan te reiken. Des te belangrijker is het dan ook dat patronen van onderzoek worden ontwikkeld die bijdragen tot een betrouwbaar inzicht in historische patronen waar het gaat om het zoeken naar genezing in vroegere samenlevingen. – Marijke Gijswijt-Hofstra.

Blécourt, Willem de. *Termen van toverij. De veranderende betekenis van toverij in Noord-oost-Nederland tussen de zestiende en twintigste eeuw.* Nijmegen: SUN, 1990. 318 p., kaarten; ISBN 90-6168-321-1.

Dit op 29 maart 1990 aan de Erasmus Universiteit Rotterdam verdedigde proefschrift is het gelukkige resultaat van De Blécourts verbazing over het feit dat volkskundigen in Nederland over toverij alleen maar teksten verzameld hebben (wat niet helemaal waar is) en ze nooit hebben gebruikt als basis voor onderzoek naar toverij, zoals antropologen elders dat wel deden (wat wel helemaal waar is). Deze volkskundigen richtten zich met name op de negentiende en twintigste eeuw. Ook historici hadden wel belangstelling voor toverij, maar zij achtten dit verschijnsel slechts dan de aandacht waard als het geloof eraan leidde tot spectaculaire heksenprocessen. Vanaf het moment (meestal ergens in de zeventiende eeuw) waarop toverij door de elite en dus de heersende klassen niet meer als een halsmisdrijf, maar als 'bijgeloof' ging bestempeld worden verloren de historici hun belangstelling voor dit slechts in de lagere regionen bij het 'gewone volk'

levend geachte geloof. Het volkskundig en historisch toverijonderzoek is evenwel wel afgelopen decennia beïnvloed door en verrijkt met benaderingswijzen en methoden vanuit de antropologie, die de accenten veel meer legden op vragen naar de samenhang tussen toverij en sociale structuur, naar de sociale functies ervan en naar de onderlinge verhoudingen van de erbij betrokkenen, dan op de vormen, de inhoud en de vervolgingen en hun wortels. Deze antropologische invalshoeken werden tot dusverre echter slechts in synchroon onderzoek toegepast.

Aan een lange-termijn beschrijving en analyse van toverij, die de strafrechtelijke vervolgingsperiode overschrijdt, of andersom vanuit de jongere volkskundige documentatie dieper het verleden insteekt, ontbrak het tot nu toe, zodat grote delen van de zeventiende, achttiende en vroege negentiende eeuw wat onze kennis van toverij betreft nog witte vlekken zijn. Met deze zich, anders dan de ondertitel de geïnteresseerde koper wil doen geloven, primair op Drenthe richtende studie probeert De Blécourt als eerste zo'n diachrone analyse op antropologische grondslag. De keuze viel op de landschap/provincie Drenthe omdat, naar het zich – achteraf terecht – liet aanzien voor dit gebied een veelbelovende hoeveelheid basisteksten zou zijn op te sporen. Voor de periode tot 1810 waren deze te vinden in de archieven van de Drentse rechtsinstanties (de kerkelijke rechtspraak, het seendgerecht, de lokale goorspraken en de landelijke etstoel). In het bijzonder de archieven van de etstoel, waarvan de vonnissen voor de zeventiende en de achttiende eeuw compleet bewaard zijn gebleven, bleken een belangrijke bron voor het traceren van veranderingen. Uit deze drie archieven haalde De Blécourt 140 gevallen van toverijbetichting. Voor de periode 1810-1850 excerpereerde hij de strafrechtelijke verbalen, vond hier echter slechts drie gevallen in. Voor de jaren na 1850 spelen de officiële bronnen nauwelijks een rol meer, dan komen echter de kranteberichten over toverij op (83 gevallen tussen 1850 en 1940) en begint de stroom volkskundige notities, culminerend in een reeks door het huidige P.J. Meertens-Instituut geïnitieerde mondelinge en schriftelijke enquêtes. Hoeveel toverijgevallen hij in deze, en in enkele andere, met name literaire, bronnen vond, vermeldt de Blécourt niet.

Hoewel er, vooral door archiefverlies, lacunes in zijn reeksen zitten, heeft hij toch een aanzienlijke hoeveelheid gevallen bijeen kunnen brengen, die zodanig in tijd en ruimte verspreid liggen, en vaak ook zodanig in een sociale ruimte te plaatsen zijn, dat het mogelijk bleek de 'stille' periode tussen de vervolgingen en de volkskundige verzameldrift te overbruggen en de veranderingen in het toverijgebruik te traceren. Zijn bronnen en de erin gevonden gevallen bepaalden ook de afbakening in de tijd: van 1517, het jaar waaruit het oudste Drentse bericht over toverij is overgeleverd, tot 1940. Voor de periode na dat jaar zijn er, ook in de jongste bronnen, die vrijwel zonder uitzondering aan het verleden refereren, nauwelijks meer aanwijzingen voor het voorkomen van toverij in Drenthe.

Centrale uitgangspunten zijn voor De Blécourt cultuurrelativisme, 'ethnography of speaking' (D. Hymes) en de sociale dimensie. Hij weigert toverij te zien als bijgeloof of als iets bovennatuurlijks. Wil men haar begrijpen dan dient men in te zien dat zij een gewoon deel van de culturele realiteit van de betrokkenen was en haar vanuit dat perspectief te bestuderen. Omdat toverij slechts te kennen is als taal, als concrete communicatie door concrete personen in concrete situaties, kan zij slechts begrepen worden door de semantische analyse van die groep woorden, die samen het Drentse woordveld toverij uitmaken. De opvattingen van hen die over toverij spraken en schreven mogen niet door hedendaagse normen en theorieën overvleugeld worden. De omvang van dit te reconstrueren veld kan niet van tevoren bekend worden verondersteld en de betekenissen zijn niet te scheiden van de gebruikers en de contexten van het gebruik. Dit gebruik komt in de eerste eeuwen van het gekozen tijdvak met name naar voren in toverijbetichtingen en daar concentreert De Blécourt zich dan ook op, en op het sociale veld waarbinnen ze gebruikt werden, de driehoek betoverde, (be)toverende en onttoveringsdeskundige.

Termen van toverij is een zorgvuldig en intelligent doordacht en gecomponeerd boek. In het eerste hoofdstuk beschrijft De Blécourt uitvoerig en in een voortdurende dialoog met andere onderzoekers zijn theoretische en methodologische uitgangspunten, licht hij zijn, overigens juist vanuit zijn eigen uitgangspunten wel aanvechtbare, keuze voor de overkoepelende term toverij toe en stelt hij zijn bronnen voor. In het tweede behandelt hij zijn gebied, met een bijzondere

aandacht voor de bestuurlijke en rechterlijke organisatie, de demografie, de economie, de religie en de medische voorzieningen. Daarna volgen in hoofdstuk III de procedures, in IV de woordvormen, in V de reacties van de betoverden en in VI en VII de geografische (spreiding, verspreiding, concentraties, actieradius) en temporele aspecten (golven, afname). Door de hoofdstukken heen loopt niet alleen een fenomenologische, maar ook, wat hinkstapsprongsgewijze, een historische rode draad. De accentverschuivingen in de bronnen, die niet alleen te relateren zijn aan de aard van die bronnen, maar ook aan traceerbare conceptuele veranderingen nopens toverij en bij de producenten (opstellers en verzamelaars) ervan en bij de direct bij toverijgevallen betrokkenen, maken dat in de loop van het betoog en de tijd telkens andere aspecten van toverij, voor een deel verschuivingen, voor een deel misschien ook tijdsgebonden accentueringen binnen meer continue referentiekaders, voor het voetlicht gebracht kunnen worden. Zo worden bijvoorbeeld in hoofdstuk V de activiteiten van de (blijkbaar zeldzame) inheemse onttoveringsdeskundigen, die zich vooral voor het einde van de achttiende eeuw laten documenteren (in het bijzonder in Meppel, waar een Derk Hilberdink opereerde) geschilderd. In hoofdstuk VI worden o.a. de rondtrekkende negentiende-eeuwse niet-Drentse specialisten, de buiten Drenthe, vooral in Friesland en Noord-Overijssel gevestigde en door inwoners van Drenthe veelvuldig bezochte en geraadpleegde duivelbanners en wonderdokters, en het in die eeuw opduikende fenomeen heksenfamilies uitvoerig behandeld en in hoofdstuk VI de vooral dankzij de twintigste-eeuwse enquêtes zichtbaar wordende regionale verschillen, dan tussen zand en veen, onderzocht.

Een opsomming als bovenstaande of zelfs een ruimere samenvatting van deze hoofdstukken, die tenslotte hun bekroning vinden in een slothoofdstuk VIII, waarin de auteur de geleidelijke veranderingen bij en binnen de soorten toverij, de golven en het regionaal verschillende tempo van afname samenvat en probeert een balans op te maken, kan geen recht doen aan de diepgaande, voorzichtige, maar evenzogoed ook spannende wijze waarop De Blécourt de Drentse termen van toverij zo in een context weet te plaatsen, dat de resultaten van zijn onderzoek een boven zijn gebied uitstijgend voorbeeldkarakter krijgen. Men moet dit boek lezen en herlezen. Het stemt voortdurend tot nadenken en opent in vrijwel elk hoofdstuk, ook als het centrale betoog er even minder toe doet, interessante perspectieven die uitnodigen tot verder onderzoek en nieuwe vragen oproepen. Het sterkst is het wel daar waar de sociale en de functionele dimensie gestalte krijgen. Met veel geduld en inzet heeft De Blécourt geprobeerd de in de stukken in toverijkaders genoemde hand en voet te geven en hun sociale, familiale en economische betrekkingen en achtergronden op te sporen. Door deze weer te plaatsen in het licht van de toestanden en ontwikkelingen in de Drentse tijd en ruimte kon hij o.a. tot de volgende, ten dele onverwachte, conclusies komen: er is een verband tussen toverijbetichtingen en economische en demografische feiten en de daarmee samenhangende scheidslijnen tussen de seksen. Vrouwen betoverden, en wel dat wat tot hun domein behoorde, met name kinderen en de karn. Mannen toverden. Als ze al betoverden, dan dat wat tot hun competentie behoorde, vee en paarden. Kinderen waren de meest uitgesproken slachtoffers van toverij; betoveringsgolven vielen samen met en concentreerden zich in tijden en plaatsen met een opvallende bevolkingstoename (dus ook een toenemende kindersterfte) en/of economische groei. Zo was er een duidelijke correlatie tussen karnbetoveringen en groei van de boterproductie, tot de komst van de zuivelfabrieken. Betichtingen namen toe daar waar en wanneer niet iedereen kon profiteren van economische groei. Heksenvervolgingen elders konden ook in Drenthe het aantal beschuldigingen doen toenemen, toch vielen golven niet samen met tijden van crisis.

Waar de sociale dimensies minder goed zichtbaar te maken waren, en dat geldt vooral voor de negentiende en twintigste eeuw, als de niet-rechtelijke bronnen identificatie van de betrokkenen nauwelijks meer toestaan, wordt De Blécourt wat onzekerder en lijkt hij wat minder vat te krijgen op het geheel van de toverij. Hieraan is ook zijn uitgangspunt 'ethnography of speaking' debet. Met behulp van dit uitgangspunt wist hij voor de beginperiode van zijn onderzoek een set Drentse termen (centrerend om betoveren = schade toebrengen aan mensen, vee en boterbereiding, toveren = het zich met behulp van toverij bevoordelen, onttoveren, en de personen die deze toverijvormen bewerkstelligden of diagnostiseerden: toveres, heks, tovenaar, duivelbanner, wikster

enz.) betekenis en inhoud te geven. Hoewel deze woorden en deze betekenissen ook in de bronnen uit deze periode voortdurend verschoven in tijd en sociale ruimte bleven zij toen toch wel zo consistent dat er, zolang er met termen uit rechterlijke en juridische teksten geopereerd moest worden, zo ongeveer het hele te kennen Drentse interpretatiekader mee te reconstrueren viel. Dat verandert als toverij zich in de literaire en volkskundige bronnen begint aan te dienen. Er komen dan steeds meer data die toverij ook buiten de door De Blécourt essentieel geachte driehoeksrelatie (be)toverende – betoverde – onttoveringsdeskundige aankaarten en bijgevolg ook meer toverijbetekenissen.

De Blécourt heeft dit uiteraard onderkend, maar hieruit niet al te veel consequenties willen trekken: “Het is niet mijn bedoeling om een zo volledig mogelijk overzicht te bieden van het taalgebruik in een bepaalde regio gedurende enkele eeuwen. Weliswaar is het wenselijk toverij te relateren aan andere in een bepaalde tijd gangbare termen en de categorieën waar toverij voor de betrokkenen deel van uitmaakte in hun geheel te beschrijven en te analyseren, maar toch moet ik me beperken tot het aangeven van die categorieën. Vragen naar de veranderingen in de betekenissen van toverij kunnen leiden tot vragen naar veranderingen van de overkoepelende categorieën. Maar het beantwoorden van deze laatste vragen moet ik aan volgende onderzoekers overlaten” (p. 30). Dit is begrijpelijk, maar wel jammer. Zijn studie zou nog meer aan waarde gewonnen hebben als hij ook de inheemse, dialectale terminologie in een eigen hoofdstuk vanuit een duidelijker lexicaal-semantic perspectief behandeld zou hebben, het liefst ook statistisch onderbouwd. Dan hadden misschien de zestiende- tot achttiende-eeuwse referentiekaders minder duidelijk dan ze nu doen als uitgangspunt en raamwerk gediend voor de negentiende- en twintigste-eeuwse en zou er mogelijk een omvattender beeld van de toverijopvattingen toen ontstaan zijn dan nu het geval is. ‘Ethnography of speaking’ is toch vooral een uitgangspunt dat de duidelijkste resultaten oplevert als het strikt synchroon wordt toegepast. De diachrone opeenstapeling van synchrone betekenissen kan zeker veranderingen in betekenissen en opvattingen zichtbaar maken, de auteur toont dit overduidelijk aan, maar houdt wel het gevaar in dat de oudere betekenissen teveel geabstraheerd kader worden voor de analyse van het jongere lexicon. Ook dat laat deze studie zien.

Een sterkere nadruk op het jongere inheemse toverijlexicon zou echter ook de keuze voor Drenthe als onderzoeksregio problematischer gemaakt hebben. Drenthe mag dan tijdens de gehele onderzoeksperiode een politiek-administratieve eenheid zijn geweest, in culturele en taalkundige zin was het dat zeker niet. Het toverijlexicon van de juridische teksten kan al moeilijk als een specifiek tot Drenthe beperkt lexicon beschouwd worden, maar sluit toch in verregaande mate aan bij het algemeen-Nederlandse. Het dialectale stijgt hier geografisch nog boven uit. Zo sluit het aan de westkant aan bij dat van het Friese taalgebied, en in het noorden, het noordoosten, zuidwesten en zuiden bij de Nedersaksische dialecten van Groningen en Overijssel, terwijl het in het zuidoosten de landsgrenzen overschrijdt en deel is van dat van het grotere Nedersaksische continuüm. Drenthe lag, en dat nam ten gevolge van de demografische verschuivingen in het spoor van de verveningen in de loop van de periode nog steeds toe, in veel opzichten op een snijpunt van culturen, niettegenstaande het oprukken van de door kerk, overheid en elites met kracht ter hand genomen beschavingsoffensieven en de daardoor steeds verdergaande inbedding van Drenthe in de algemeen-Nederlandse cultuur. Met alle gevolgen vandien voor de toverijtermen, hun betekenissen en het sociale draagvlak hiervan. Inwoners van Drenthe participeerden al naar gelang hun woongebied, stand en tijd in verschillende culturele systemen met een grote openheid naar buiten toe. Wat o.a. ook blijkt uit de door De Blécourt zo levendig beschreven oriëntatie van de Drenten op niet-Drentse onttoveringsdeskundigen.

De vraag is of de ‘ethnography of speaking’ in zo’n culturele en historische constellatie wel het meest geïjkte middel is voor een vergelijkend onderzoek in een grotere ruimte en over een langere periode. De Blécourt, die uitgaat van het unieke van toverij per cultureel systeem en dus overkoepelende categorieën primair als wetenschappelijke constructies ziet, zet in zijn theoretische gedeelte grote vraagtekens bij de mogelijkheden van het vergelijkend onderzoek. Toch doet hijzelf natuurlijk niets anders dan vergelijken, synchroon in de ruimte en diachroon door de tijd. De resultaten van zijn onderzoek brengen hem dan ook tot de conclusie dat vergelijkingen “niet

helemaal” “semantische onzin” zijn (p. 260). Ze dienen zijns inziens echter voornamelijk om de verspreidingen van de specifieke betekenissen vast te stellen. Dit te doen voor een cultureel gezien relatief arbitrair gebied, zonder de buitengrenzen van de betekenissen af te bakenen, kan evenwel leiden tot een teveel zoeken naar verklaringen binnen dit gebied zelf en een te gering oog voor ontwikkelingen en verschijnselen binnen een buiten Drenthe liggend gedeelte van een van de cultuurgebieden dat zich, ten dele, ook over Drenthe uitstrekt. Een mogelijk voorbeeld hiervan is De Blécourts verklaring voor de late toverijgolf in Zuidoost-Drenthe. Hij ziet als voornaamste oorzaken hiervoor demografische omstandigheden (in het bijzonder de hoge huwelijksvruchtbaarheid) en de godsdienstige kaart: het grote aantal katholieken en orthodoxe protestanten aldaar. Zetten we deze gegevens af tegen die voor de rest van Drenthe in dezelfde periode, de eerste decennia van deze eeuw, dan zijn deze verklaringen ongetwijfeld steekhoudend. Beperken we de vergelijkingen echter niet tot de provincie Drenthe, maar betrekken we er ook dat gebied bij waar dit deel van Drenthe op dat moment in zowel dialectale als culturele zin onlosmakelijk mee verbonden was, dus deel van uitmaakte, het naburige Eemsland en delen van het Bentheimse, dan dringen zich ook andere verklaringsmogelijkheden op. De Duitse burenen van de Drenthen golden bij menig informant, waaronder Harm Tiesing, als buitengewoon ‘bijgelovig’, De Blécourt sluit zich daar bij aan. Zo bleef het heksengeloof bij hen lang in zwang. Die culturele eenheid van Zuidoost-Drenthe en het Eemsland lijkt in veel opzichten relatief jong en in sterke mate het resultaat van een negentiende- en twintigste-eeuwse instroom van overwegend katholieke Eemslanders in dit deel van Drenthe. Deze immigranten brachten een wereldbeeld mee dat volop interpretatiekaders bood voor verklaringen in toverijzin van bijvoorbeeld de grote kindersterfte en dat in menig opzicht aansloot bij het wereldbeeld in dezen van de daar al aanwezige of van elders uit Drenthe instromende orthodoxe protestanten. De late golf van toverijbetichtingen hier zou eigenlijk dan ook getoetst moeten worden aan deze cultuurgeografische context en aan deze demografische variabele.

De inheemse wereldbeeld-interpretatiekaders en de veranderingen en verschuivingen daarbinnen, als ook de niet uit de termen maar uit beschrijvingen te kennen opvattingen over en vormen van toverij en het instrumentarium van de (be)toverenden en de onttoveringsdeskundigen, krijgen bij De Blécourt geen systematische behandeling. Verspreid door het boek is er, vooral over het laatste, heel wat te vinden, maar aparte hoofdstukken of paragrafen zijn er niet aan gewijd. En dat verbaast toch wel enigszins in een studie die een blik wil werpen, niet alleen op de handelingen en reacties van mensen die lang in de geschiedschrijving verwaarloosd zijn, maar ook op hun opvattingen (p. 259). Een reconstructie van wereldbeelden was wel niet De Blécourts eerste doelstelling, maar aangezien zonder gericht refereren hieraan in elk geval verklaringen al gauw het gevaar lopen te eenzijdig te blijven steken in variabelen op met name het economische, sociale en demografische vlak was een eigen paragraaf (bijvoorbeeld in hoofdstuk II) over dat wat hij begrijpelijk liever niet volks- of bijgeloof wenst te noemen geen overbodige luxe geweest. Het boek bevat naast twee lijsten van gevallen (1. betichtingen en gevallen van toverij in Drenthe [1517-1939], en 2. wijksters en duivelbanners in Drenthe [1561-1898]) een personen- en plaatsnamenregister. Een register op motieven zou ook mooi geweest zijn.

In die twee lijsten zijn alleen gevallen uit archiefstukken en kranten opgenomen. De orale literatuurcategorie het volksverhaal ontbreekt hier. De Blécourt heeft het moeilijk gehad met deze mogelijke bron. Hij plaatst, overigens zonder duidelijk te maken waarom, het woord volksverhaal meestal tussen haakjes. Waarschijnlijk omdat het een academische term is die niet wortelt in de inheems-Drentse verhaalcategorie-benamingen. Hij waagt zich ook niet aan eigenlijke definities van deze overkoepelende term of het daaronder vallende genre de sage, dat voor zijn onderzoek het meest vruchtbaar leek, behalve dan weinig accuraat in het geval van de zgn. zwerfsage (p. 208), maar beperkt zich tot citaten erover. Zijn problemen met dit soort teksten liggen ten dele daarin dat zij tot ons gekomen zijn door de filters van de verzamelaars en dat deze vaak geen duidelijk onderscheid maken tussen de wijze waarop zij zelf de werkelijkheid ervaren, interpreteren en selecteren en de wijze waarop de vertellers dit deden (p. 95). Dit zij zo, maar dit geldt natuurlijk ook voor de schrijvers van de krantestukjes (die meer dan eens eerder volksverhalen lij-

ken door te geven, cf. p. 213-214, dan reële toverijgevallen) en waarschijnlijk in zekere zin zelfs voor de klerken die de juridische stukken en regesten opstelden. Het wezenlijkste probleem lijkt voor De Blécourt echter dat zij geen of nauwelijks inzicht geven in de voor hem essentiële sociale dimensie. Het was voor hem maar zelden mogelijk met behulp van verhalen reële toverijgevallen te localiseren en te bemensen. Een *conditio sine qua non* voor hem. Hij gebruikt verhalende teksten daarom alleen dan wanneer hij ervan overtuigd is dat zij meer ‘vertelde herinnering’ dan ‘herinnerde vertelling’ zijn. Het lijkt hem – ik gebruik hier zijn eigen slag om de arm op p. 95 – ‘wel mogelijk’ op grond van de inhoud en de wijze van distributie onderscheid te maken tussen beide soorten verhalen, waarbij hij met name de nadruk legt op het al of niet gelokaliseerd zijn.

Ik waag het toch ook hier een kanttekening bij te plaatsen. Ook ogenschijnlijk ‘vertelde herinneringen’ met binding aan personen en/of lokaties hebben maar al te vaak een inhoud en structuur die de ruimtelijke en tijdelijke grenzen van het verhaalde gebeuren vaak verre overschrijden. Om allerlei voor de hand liggende sociale redenen (De Blécourts studie ontrafelt vele ervan), maar vaak ook slechts terwille van de couleur locale kunnen vertellers met gebruik van verhaalstructuren en -motieven uit het collectieve geheugen bepaalde personen (meestal achteraf) toverij aanhangen. Niet een binding aan plaats of persoon, maar inhoud, verspreiding en geschiedenis bepalen daarom of een verhaal primair in verhaalvorm gegoten herinnering of herinnerd verhaal is. Vaak zal het een bijna onontwarbare kluwen van beide, toegepast verhaal en verhaald gebeuren, zijn. De Blécourt had ook de herinnerde verhalen meer kunnen betrekken in zijn onderzoek. Ook al omdat zij, zelfs bij een gedecontextualiseerde inhoudsanalyse, een beter zicht hadden kunnen bieden op het wereldbeeld van waaruit de toverijbetichtingen plaatsvonden.

Een onderzoek naar de historische en geografische variabiliteit en intensiteit van volksverhalen over toverij had misschien ook mee kunnen helpen bij het verklaren van de negentiende- en twintigste-eeuwse golven en regionale accenten van toverijbetichtingen. Het al gesignaleerde probleem van de twintigste-eeuwse afname c.q. verdwijning van toverij op het ‘oude’ zand en de gelijktijdige toename in de ‘jonge’ zuidoostelijke veengebieden bijvoorbeeld, waarvoor ik als een mogelijke deelverklaring al gewezen heb op de instroom van ‘bijgelovige’ katholieke immigranten uit het Eemsland. Er zijn – ik formuleer hier vooreerst nog voorzichtig – nogal wat aanwijzingen dat deze nieuwe bewoners ook voor Drenthe nieuwe, of misschien wel wéér nieuwe, verhalen en motieven, ook over toverij, meebrachten. Het volksverhaal, ook de sage, is evenmin als het geloof aan toverij een historische, geografische, inhoudelijke en sociale constante. Het hypothetische verhalenbestand van welk gebied dan ook is voortdurend aan verandering onderhevig, kalft enerzijds af, wordt anderzijds weer aangevuld en vernieuwd. Als de Eemslanders medeverantwoordelijk gesteld kunnen worden voor de toverijgolf in Zuidoost-Drenthe, kunnen, zullen, meegebrachte verhalen hier een rol bij gespeeld hebben. Immers (meegenomen of overgenomen) verhalen uit andere gebieden kunnen mensen op ideeën over toverij brengen (vgl. bijv. p. 249). Al of niet herinnering aan gebeurtenissen, ze hebben meegespeeld bij de vorming van inheemse interpretatiekaders. Kaders die op hun beurt weer hielpen bij te groot geworden spanningen uitwegen en verklaringen te zoeken in toverij, wat vervolgens weer tot nieuwe verhalen kon leiden, waarmee weer een cirkel gesloten lijkt.

Bovenstaande opmerkingen over en kanttekeningen bij enkele, ten dele ook door hem zelf zeer wel onderkende problematische kanten van De Blécourts aanpak en uitgangspunten laten mijn grote, al uitgesproken waardering voor dit zowel voor de volkskunde, de cultuurgeschiedenis als de antropologie nieuwe dimensies aan het toverijonderzoek toevoegende boek onverlet. Dit doen ook de vragen die opkomen of vraagtekens die gezet kunnen worden bij onduidelijkheden van meer secundaire aard. Zoals bijvoorbeeld de zin: “Tot een eventuele continuïteit kan niet worden besloten op basis van alleen vorm of inhoud, maar slechts indien een verandering van de verhouding tussen de componenten is aan te wijzen” (p. 32). De auteur bedoelt hier toch niet dat een eventueel gelijkblijven van object (vorm of inhoud), verspreidingsgebied, dragersgroep en functie in een zekere ruimte door een zekere tijd discontinuïteit inhoudt? *Termen van toverij* is zonder meer een baanbrekende studie, die alle navolging en uitdijping verdient. Niet het laatste

woord over de lange termijn ontwikkeling van toverij(betichtingen), maar wel een zeer geslaagde poging om voor de bestudering hiervan zinvolle modellen, en voor Drenthe een schat van data aan te dragen. Wat kan men nog meer wensen van zo'n eerste poging. – J. van der Kooi, Rijksuniversiteit Groningen.

Bynum, Caroline Walker. *Holy feast and holy fast: The religious significance of food to medieval women.* Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 1987. xvi + 444 p., 30 ill. en 2 indices; ISBN 0-520-05722-8.

Voor wie geïnteresseerd is in de geschiedenis der middeleeuwen, of zich bezighoudt met vrouwenstudies, vroomheidsgeschiedenis of het ruime veld der historische gedragswetenschappen, is *Holy Feast* aanbevolen kost. Hij of zij krijgt dan een goed leesbaar verhaal voorgeschoteld in de vorm van een fraai geïllustreerd en uitstekend gedocumenteerd (p. 307-419 uitsluitend voor de noten) boek, dat de schrijver zelf *an interpretative essay* noemt (p. xv).

Wat het onderwerp precies behelst, geeft Bynum aan in de *Introduction* (1-9). In de laatmiddeleeuwse samenleving gold gulzigheid als een der zwaarste zonden en het zichzelf voedsel uit de mond sparen (voor anderen) als een der hoogste deugden. Deze deugd, vasten dus, werd bovendien door velen beoefend bij de voorbereiding op de ontvangst van de heilige communie. Zoals bekend veranderden, volgens de geloofsverkondiging van die tijd, brood en wijn tijdens de mis in het ware lichaam, resp. bloed, van Christus. Zich onthouden van gewoon voedsel kon derhalve bevorderen dat men Christus als voedsel tot zich kon nemen. Eten en niet-eten speelden dan ook een belangrijke rol in de leef- en expressiewijze van veel mystici, die immers streefden naar de vereniging met God. Bij dit alles gold echter dat zowel het manipuleren met voedsel als de gerichtheid op de eucharistie een belangrijkere rol speelden in de vroomheid van vrouwen dan in die van mannen. De doelstelling van Bynum is “[to] explore the implications of food-related religious practices and of food images in the piety of medieval women” (4).

Alvorens deze *implications* uit de doeken te doen, zijn eerst een aantal hoofdstukken nodig om wat in de *Introduction* is aangegeven (en hierboven weergegeven), stevig te stutten. In de eerste twee hoofdstukken schetst de auteur een aantal achtergrondgegevens, resp. over de mogelijkheden die vrouwen vanaf ± 1200 kregen om zich op religieus gebied te ontplooiën (13-30) en over de (veranderende) betekenis van vasten en de eucharistische vroomheid in de samenleving van ± 1200 - ± 1400 (31-69).

In de hoofdstukken drie tot en met vijf, vooral in het derde (*Food as a female concern: the complexity of the evidence*, 73-112), wil Bynum het bewijs leveren dat zowel die vorm van ascese waarin vasten centraal stond, als het aanwenden van voedsel (eten, honger) als metafoor voor de mystieke Godsontmoeting, vrijwel exclusief zaken voor vrouwen waren (112). De werkwijze die ze hierbij volgt, is het vergelijken van de geschriften en *vitae* van enkele feminine vrome mannen met die van vrome vrouwen. De mannen, resp. Franciscus van Assisi, Hendrik Suso, Johannes Tauler, Richard Rolle en Jan van Ruusbroec, stonden onder invloed van vrouwen, beïnvloedden vrouwen, en identificeerden zich in enkele gevallen met vrouwen. Toch gold voor hen, wat voor andere mannen nog sterker gold: vasten nam slechts een ondergeschikte plaats in binnen hun ascetische leefwijze en ‘voedsel’ of ‘honger’ werden slechts mondjesmaat gebruikt als metafoor in hun beschouwingen over de eucharistie of beschrijvingen van de mystieke ervaring (105-106). Dat, zoals gezegd, voor vrouwen het omgekeerde gold, illustreert Bynum met het vierde en vijfde hoofdstuk, resp. over *vitae* van een aantal vrouwelijke heiligen (113-149) en over de duiding van voedsel in de geschriften van vrouwelijke mystici (150-186). In deze twee hoofdstukken wordt veel aandacht besteed aan vrome vrouwen uit de Zuidelijke Nederlanden: ter sprake komen levensgegevens over Maria van Oignies, Ida van Leuven en anderen; voorts de geschriften van Hadewych en Beatrijs van Nazareth. Ook aan Neerlands eigen eucharistische heilige, Liedwy van Schiedam [wier *vita* door Jan Romein voor wellicht het belangrijkste document voor de Nederlandse cultuurgeschiedenis van de vijftiende eeuw werd gehouden, C.C.] wijdt Bynum enkele interessante passages (vooral 124-130).

In de laatste vijf hoofdstukken (189-296), die vooral steunen op wat in het derde hoofdstuk is aangetoond, wordt de doelstelling uit de *Introduction* eindelijk uitgewerkt. Bynum laat onder meer zien dat vrouwen (en meisjes), dankzij het manipuleren met voedsel (vasten, maar ook het uitdelen van het eigen voedsel aan de armen), beschikten over een scala van mogelijkheden om hun religieuze doeleinden te verwezenlijken. Zo bood extreem vasten een ontsnappingsmogelijkheid voor een door ouders gearrangeerd huwelijk, omdat de vrouw of het meisje in kwestie zichzelf op deze wijze onaantrekkelijk maakte voor de beoogde partij. In haar *Conclusion* (294-296) zet de auteur nog eens op een rij wat de hoofdstukken zes tot en met negen hebben opgeleverd. De middeleeuwse (honger-)ascese spruit volgens haar *niet* voort uit een vorm van dualisme waarin geest en lichaam tegenover elkaar werden gesteld. De, vaak extravagante, boetedoeningen die tijdens de late middeleeuwen werden gepraktiseerd, mogen *niet* beschouwd worden als een vlucht of ontkenning van het lichamelijke, of als resultaat van de politiek van de toenmalige Kerk, die door veel historici – volgens Bynum ten onrechte – als mysogyn wordt getypeerd. Integendeel, de (honger-)ascese was een door tijdgenoten volledig aanvaarde en geapprecieerde vorm van navolging van Christus, die zichzelf immers ook voor de hele mensheid heeft opgeofferd. In het tiende en laatste hoofdstuk (277-294) formuleert Bynum op onnavolgbare wijze haar theorie volgens welke de voorkeur bij vrouwen voor bepaalde (aan voedsel gerelateerde) symbolen alles te maken had met een zelfbeeld dat niet alleen anders was dan het zelfbeeld van mannen, maar ook fundamenteel anders (positiever) dan het beeld dat mannen van vrouwen hadden. Aldus wordt de vrouwenvroomheid, waarin voedsel (*fast*) en eucharistie (*feast*) zo'n belangrijke plaats innamen, meer dan slechts een keuzepakket uit wat de late middeleeuwen aan vroomheidsvormen te bieden hadden, maar krijgt ze een autonoom karakter. In de *Epilogue* (297-392) houdt Bynum ons nog eens een verre spiegel voor. Enerzijds zou het introduceren van de middeleeuwse voedselsymboliek in onze tijd net zo anachronistisch zijn als het van toepassing achten van hedendaagse, cultureel bepaalde, ziekteverschijnselen – zoals *anorexia nervosa* – op de situatie in de veertiende en vijftiende eeuw (299). Anderzijds kan niet anders dan geconstateerd worden dat onze hedendaagse kijk op voedsel en (de mogelijkheden van) het lichaam, ten opzichte van de late middeleeuwen, belangrijke dimensies mist.

Holy Feast kan moeilijk binnen een bepaalde categorie worden ondergebracht. Ik zou dit boek willen typeren als een pionierswerk waarin op originele en deskundige wijze kracht wordt bijgezet aan belangrijke discussies, zoals over de juiste interpretatie van de middeleeuwse ascese en over de plaats van de vrouw in de middeleeuwse samenleving. Enigszins paradoxaal gesproken: wie alles wat Bynum zegt, opeet voor zoete koek, doet daarmee haar werk onrecht aan. Velen zullen bij het lezen van *Holy Feast* momenten van instemming hebben, maar ook van verbazing en afwijzing. De wijze waarop Bynum hardnekkige vooroordelen over het verleden aan de kaak stelt, verdient instemming. De manier waarop zij generaliseert, roept bij de kritische lezer grote vraagtekens op.

Zelf zou ik twee punten van kritiek willen inbrengen. Het eerste gaat over de representativiteit van de door Bynum gebruikte bronnen. De schrijver geeft zelf toe dat de mystieke vrouwen die zij heeft bestudeerd, ook voor hun eigen tijd zeer uitzonderlijk waren, té uitzonderlijk om als voorbeeld te fungeren voor 'gewone stervelingen'. Maar het feit dat zij door hun tijdgenoten op een voetstuk werden geplaatst, verraadt – volgens Bynum – wat door grote groepen als waardevol en inspirerend werd ervaren (7-8). Dit argument is zwak en vaag, vooral als men bedenkt dat de meeste *vitae* van vrome vrouwen door mannen zijn geschreven. Het tweede kritiekpunt betreft de vergelijking tussen vrome vrouwen en mannen in het derde hoofdstuk; een belangrijke vergelijking, omdat ze het fundament vormt waarop het vervolg van het boek gebouwd is. Uit gegevens over vijf bekende mannelijke mystici leidt Bynum af wat specifiek was voor de vroomheid van alle laatmiddeleeuwse mannen, althans diegenen met een religieuze leefwijze. Maar wat nu, als Bynum andere mannen als voorbeeld had uitverkoren, bijvoorbeeld enkele dertiende-eeuwse kluisenaars of Cisterciënsermonniken? Dan had zij aan het eind van haar derde hoofdstuk nooit zo'n scherp contrast kunnen aanbrengen tussen mannen- en vrouwenvroomheid, met alle consequenties voor de daaropvolgende hoofdstukken. Alle kritiek kan niet verhullen dat Bynum met *Holy*

Feast een werk van formaat heeft geleverd. Maar wat voor elk historisch *essay* geldt, geldt in het bijzonder voor het hier besprokene: dat er een auteur staat tussen de lezer en de historische werkelijkheid. – Charles Caspers, Katholieke Theologische Universiteit Utrecht.

Cieraad, Irene. *De elitaire verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur.* Muiderberg: Coutinho, 1988. 162 p.; f 24,50; ISBN 90-6283-722-0.

Zowel 'volkscultuur' als 'massacultuur' vormen, niet alleen binnen de volkskunde maar ook binnen de geschiedenis en de sociale wetenschappen in het algemeen, omstreden begrippen. Aan het eind van haar studie stelt de auteur zelfs voor beide begrippen maar geheel achterwege te laten en te vervangen door begrippen die alleen nog verwijzen naar de cultuur van een duidelijk omschreven groep. Voordat zij uiteindelijk tot deze conclusie komt heeft zij de lezer langs een groot aantal theorieën en opvattingen geloodst, zowel binnen de antropologie (haar eigen vakgebied) als binnen de sociologie, de geschiedenis, de volkskunde, de cultuurgeschiedenis (in de oudere betekenis van het woord) en de wetenschapsfilosofie. Die brede, interdisciplinaire aanpak vormt tegelijk de sterkte en de zwakte van dit boek. Interessant is dat het problematische van de begrippen volks- en massacultuur nu eens voor een aantal disciplines tegelijk wordt geschetst. Maar het is jammer, dat in de veelal summiere behandeling van al die ideeën en inzichten te weinig recht wordt gedaan aan de auteurs. Ook vergt het boek, vanwege de moeizame opbouw, wel erg veel van de lezer.

Voor de auteur is het kennelijk niet een gebrek aan heuristische waarde (daarover zegt zij tenminste niets), maar is het louter de 'historische ballast', de ideeënhistorische achtergrond, die het hanteren van de begrippen 'volks'- en 'massacultuur' onmogelijk maakt. Beide begrippen zijn dikwijls van elkaar onderscheiden. Aan de volkscultuur zijn meestal positieve connotaties verbonden, terwijl de aandacht zich vooral richt op de immateriële cultuur. Bij de massacultuur gaat het doorgaans om negatieve connotaties en is het met name de materiële cultuur die hierbij op de korrel wordt genomen. Volgens Cieraad schuilt achter beide termen echter een verwante 'elitaire verbeelding'. Zij stelt dat zowel aan de volks- als aan de massacultuur gelijktijdigheid (*coevalness*) wordt ontzegd. Daarbij baseert zij zich op een studie van Johannes Fabian (*Time and the Other*, verschenen in 1983), waarin deze antropoloog het ontzeggen van *coevalness* aan andere, niet-westerse culturen aanwijst als een 'politieke daad', als een typische strategie in het westerse superioriteitsdenken ten aanzien van deze culturen. Iets dergelijks, aldus Cieraad, vinden wij evengoed in het denken over de westerse volks- en massacultuur. Ook deze worden in de elitaire verbeelding 'onthistoriseerd'.

Het tweede hoofdstuk van haar boek heeft de auteur gewijd aan een 'ideeën-archeologie' van de verschillende opvattingen over het 'volk' en de Europese 'volkscultuur'. Binnen de negentiende-eeuwse voorgeschiedenis noemt zij een aantal zeer uiteenlopende denkers die naar haar mening òf een vooruitgangsperspectief hanteerden òf een perspectief van toenemend maatschappelijk verval. Tot de eerste groep rekent zij zulke ethnologen als Tylor, Morgan en Frazer en daarnaast de marxistische 'school', met uiteraard Marx en Engels en daarnaast Ernst Bloch, Antonio Gramsci en E.P. Thompson. Tegenover deze 'evolutionisten' vinden wij dan in de tweede groep niet alleen Tönnies en Durkheim, maar ook het Duitse cultuurdiffusionisme, met vertegenwoordigers als Ratzel, Graebner en Frobenius. Redfield en Löfgren worden eveneens genoemd. Zelfs Elias met zijn civilisatietheorie rekent zij tot dit perspectief. Waar het de auteur bij dit alles om gaat is dat beide stromingen, hoe verschillend zij ook waren, toch één aspect gemeenschappelijk hadden. In beide perspectieven werd de volkscultuur buiten de geschiedenis geplaatst. In het eerste geval, in de vooruitgangs- en voortgangstheorieën, werd de Europese volkscultuur teruggebracht tot een 'survival' uit lang vervlogen tijden, in de vervaltheorieën werd dezelfde cultuur beschreven als een ideaaltypische 'Gemeinschaft'.

Het aanwijzen van deze 'onthistorisering' is ongetwijfeld een interessant aspect van dit boek. Wat immers nog steeds ontbreekt is een behoorlijke, gedetailleerde geschiedenis van het begrip 'volk'. We beschikken uiteraard over het eerste hoofdstuk van Burke's *Popular Culture*. Ook zal

het laatste, nog te verschijnen deel van de *Geschiedliche Grundbegriffe* het nodige hieraan kunnen toevoegen, maar het onderwerp is beslist een meer uitgebreide studie waard, waarin ook de ideeën van Fabian goed zouden passen. Wij kunnen dan denken aan een nadere analyse van de superioriteitsgevoelens bij de eerste 'volkskundigen'. Tenslotte trokken zij zelf allerlei parallelen met niet-westerse culturen. Maar ook in onze huidige samenleving treffen wij dergelijke mechanismen aan. Cieraad signaleert bijvoorbeeld eenzelfde stigma van 'ongelijkwaardigheid' in het 'traditionalisme' dat zo dikwijls gauw wordt toegeschreven aan de Turkse gemeenschap in ons land. Het strikte volgen van de leefregels uit de Koran wordt dan als een 'relict', als een vorm van achterlijkheid gezien. Zoals de auteur terecht stelt, gaat het veeleer om een reactie op de Nederlandse samenleving, om een 'invention of tradition', een proces van 'ethnisering'.

Toch beginnen hier langzamerhand de problemen met dit boek. Als Cieraad stelt, dat aan de 'survival'-gedachte in de eerste plaats negatieve connotaties en aan de 'Gemeinschafts'-gedachte vooral positieve implicaties werden verbonden, dan vraag ik mij toch af of de visies zo eenduidig waren en of de negentiende-eeuwse theoretici niet veel ambivalenter stonden tegenover de volkscultuur. Waarom het onthistoriseringsproces ook nog eens gekoppeld wordt aan het onderscheid tussen een 'centripetale' en een 'centrifugale' tendens in het joods-christelijke denken is mij eveneens onduidelijk. Beide tendensen – de eerste teruggaand tot het Oude, de tweede tot het Nieuwe Testament – zouden elkaar in de loop van het westerse denken regelmatig hebben afgewisseld. De Verlichting, bijvoorbeeld, was sterk gericht op het eigene, met een scherpe scheiding tussen stad en platteland, een scheiding die gelijk stond met die tussen rede en irrationaliteit. De Romantiek, daarentegen, had eerder een missionair karakter, waarbij de scheiding tussen stad en platteland juist doorbroken werd. In feite voegt dit cultuurhistorische uitstapje niets toe aan het betoog en dient het louter als overbodige maar loodzware ballast.

Waar het de auteur natuurlijk om gaat, is dat de door haar vastgestelde 'onthistorisering' niet alleen kan worden teruggevonden in de grote negentiende-eeuwse theorieën maar ook in het onderzoek van de laatste decennia. Burke, Löfgren en Le Roy Ladurie zijn alledrie beïnvloed door Redfield, dus het is niet zo verwonderlijk dat wij hun namen tegenkomen in de hoofdstukken drie tot en met zes, een reeks illustratieve hoofdstukken in dit boek. Hiernaast worden Muchembled en Ginzburg genoemd. De kritiek op Muchembleds *Culture populaire* is natuurlijk terecht. Ook haar kritiek op Ginzburgs *Il formaggio e i vermi*, op diens zoeken naar de eeuwenoude wortels van de volkscultuur is op zijn plaats. Met veel van haar kanttekeningen bij Löfgren kan ik eveneens instemmen. Maar haar bezwaren tegen Le Roy Ladurie's *Montaillou* zijn toch minder sterk, terwijl Burke's *Popular Culture* eenvoudig geen recht wordt gedaan. Diens eerste hoofdstuk (hierboven al vermeld) wordt niet eens genoemd. En dat is merkwaardig, want juist daar waarschuwde Burke uitvoerig voor alle ver sluierende connotaties rond de begrippen 'volk' en 'volkscultuur'. Juist omdat Burke ondanks deze moeilijkheden toch vasthield aan deze begrippen, had een uitgebreidere behandeling van zijn ideeën voor de hand gelegen.

Het is opvallend dat Cieraad in het algemeen nogal zuinig is over 'de' historici. Zo schrijft zij op p. 54: "De belangstelling voor volkscultuur in het verleden is zo groot, dat dit ondanks de *bias* van het schriftelijk bronmateriaal geleid heeft tot een stormloop op de archieven." Dat is een wat zure opmerking (historici weten kennelijk niets van bronnenkritiek), maar het is tegelijk ook een onjuiste constatering. Immers, in Nederland is beslist geen sprake geweest van een dergelijke stormloop, was dat maar waar! En ook in het buitenland, misschien met uitzondering van Frankrijk, is het aantal 'traditionele' historici altijd nog vele malen groter dan de historici die zich bezig houden met volkscultuur. Merkwaardig zijn ook de opmerkingen aan het adres van Natalie Davis. Het verwijt, dat zij de antropologie louter als een 'grabbelton' zou beschouwen, waaruit historici zonder kennis te nemen van de discussies onder antropologen naar hartelust iets mogen opduiken, is wel erg misplaatst. Dat heeft zij in het aangehaalde artikel nooit gezegd. Daar toonde zij alleen een zeker ongeduld om zich te verdiepen in alle 'ins' en 'outs' van een andere discipline. En dat is natuurlijk zeer verstandig.

In de twee laatste hoofdstukken gaat Cieraad tenslotte in op de begrippen 'massacultuur' en 'consumptiecultuur'. In het voorlaatste hoofdstuk wordt de 'onthistorisering' van de massacul-

tuur niet als een terugplaatsen in de tijd maar juist als een 'futurisering' gekenmerkt. Het gaat om een schrikbeeld in de toekomst, aldus de auteur, waarbij zij nog eens stevige kritiek uitoefent op het twintigste-eeuwse cultuurpessimisme.

De eliteaire verbeelding van volk en massa is vaak stekelig en irriterend, maar dat is niet mijn voornaamste bezwaar. In feite is het boek, ondanks een aantal waardevolle inzichten, toch te weinig doordacht. Ik kan het dan ook niet eens zijn met de uiteindelijke conclusie. Uiteraard bezitten de termen volkscultuur en massacultuur een uiterst gecompliceerde geschiedenis, waarvan wij ons altijd bewust moeten blijven. Maar het is heuristisch gezien een stap terug, als wij een term als volkscultuur zouden laten vallen. Het probleem is nu juist, dat de scheiding tussen elite- en volkscultuur dwars door de maatschappelijke groeperingen loopt. De meeste leden van de vroeg-moderne elite konden lezen en schrijven, maar dat gold zeker niet voor de gehele elite. Voor een groot gedeelte viel dat onderscheid samen met de verschillende werelden van mannen en vrouwen, maar geheel samen vielen die categorieën niet. Het enige wat wij dus kunnen doen om alle verwarrende connotaties rond het begrip volkscultuur uit te sluiten is zo duidelijk mogelijk aangeven wat wij onder dit begrip verstaan, maar dat moeten wij natuurlijk doen bij ieder sociaal-wetenschappelijk begrip. – H.W. Roodenburg.

[*Cultuurwetenschap en museum*]. *Zeitschrift für Volkskunde* 85 nr. 1 (1989) p.1-84; ISSN 0044-3700.

De grotere bijdragen in dit nummer geven een indruk van de huidige praktijk in Westduitse cultuurhistorische musea, met uitzondering van een historisch gericht artikel van M. Roth over xenofobie en racisme in musea en tentoonstellingen (48-66). Een panorama van presentatieproblemen is te vinden in het stuk van Ch. Glass (33-47). Zijn schets van de op verstrooiing gerichte houding van het doorsneepublik ('Information-Shopping') mondt niet uit in een aanval op didactische voorzieningen die toch niets uithalen, maar in een pleidooi voor geloofwaardige presentatie. Museumvoorwerpen moeten niet tot rekvisieten ter verduidelijking van abstracte historische processen gereduceerd worden, en de presentatie moet de bezoeker de ruimte laten zelfstandig conclusies te trekken die voortbouwen op eigen kennis. R. Beier en R. Falkenberg geven juist voorbeelden van thematische presentatie vanuit algemene thema's (19-32). De sinds kort in de Duitse musea doorwerkende belangstelling voor mentaliteiten leidt bij deze auteurs tot verrassende combinaties als reclame voor zeep en anatomische afbeeldingen uit de Renaissance. Zij worden onder de gemeenschappelijke noemer gebracht van een 'longue durée' van attitudes tegenover het menselijk lichaam. Collectievorming wordt ondergeschikt gemaakt aan presentatie. De objecten torsen soms een zware lading: maatschappelijke veranderingen tijdens de jaren vijftig worden belichaamd in een snelkookpan en een stop-watch. R. Wirtz werkt de problematische kant van zo'n benaderingswijze uit (67-84). Vooraanstaande Westduitse historici op het gebied van de nieuwe tijd blijken hulpeloos te staan tegenover de eisen van het museum. Nodig is een didactiek van de geschiedenis die een repliek heeft wanneer bijvoorbeeld de jaren vijftig worden samengevat in een petticoat. Historische musea en tentoonstellingen zijn een medium met eigen regels. De benodigde kennis van objecten als historische bron is te vinden bij kunsthistorici en volkskundigen en tot op zekere hoogte bij medievisten en specialisten op het gebied van de Oudheid. In dezelfde lijn pleit H. Ottenjann ervoor historici en volkskundigen door middel van een vervolgstudie voor dit werk op te leiden, zoals dat ook voor het beheer van papieren bronnen gebeurt (1-18). Zijn bijdrage over museaal documentatiewerk vat tevens de regionale bestandsopnamen van huizen, roerende goederen en documenten door het Openluchtmuseum te Cloppenburg samen. Dergelijke projecten stellen in staat uit een duizelingwekkende hoeveelheid materiaal een gefundeerd verzamelbeleid te ontwikkelen. Combinatie van voorwerpen met archivalia leidt bovendien tot een vorm van regionale geschiedschrijving die museaal valt over te dragen. De bestaande achterstand in museale registratie en documentatie in Nederland maakt deze ondernemingen des te opmerkelijker. Dat er na wegwerken daarvan op dit vlak niets meer te doen zal zijn hoeft niet te worden gevreesd. – Jaap Kerkhoven.

Davies, J.G. *Pilgrimage yesterday and today. Why? Where? How?* London: SCM Press, 1988. xiv + 274 p., ill.; ISBN 0-334-02254-1.

De titel suggereert een historisch overzichtswerk. Dat is het evenwel slechts ten dele. Inderdaad wordt in een relatief kort bestek van drie hoofdstukken (pp. 1-167) een historisch overzicht geboden van het verschijnsel bedevaart, een overzicht dat ondanks de titel van het eerste hoofdstuk ('Christian pilgrimage in the later Middle Ages') ook het tijdvak van vóór de late middeleeuwen in het blikveld neemt. Maar de toonzetting die al in deze hoofdstukken steeds nadrukkelijker klinkt, zet vanaf hoofdstuk vier ten volle door en overstemt de historische schets. De historische data met betrekking tot bedevaart blijken toch vooral bedoeld als 'reminders' en 'hints from the past' met als doel het verschijnsel (en de kritiek daarop) nu op waarde te schatten. Al met al een compacte algemene inleiding op het fenomeen bedevaart dat ik na lezing toch teleurgesteld dicht-sloeg. Maar misschien had ik te luchthartig over een zin in de inleiding heen gelezen die me had kunnen waarschuwen: "It is however today's pilgrims that are principally in view in the hope that it may assist them to make an enriching experience even more profound." (p. viii). – P.G.J. Post.

Davis, Natalie Zemon. *Fiction in the archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France.* Cambridge: Polity Press, 1988. ix + 217 p., 9 ill.; ISBN 0-7456-0531-1.

De Franse gratie- of remissiebrieven, brieven waarin de dader van een zwaar delict gratie werd verleend door de op dat moment regerende vorst, zijn vaker door historici gebruikt, onder andere door Roger Vaultier, Robert Muchembled en Gregory Hanlon. De oudste brieven dateren uit de veertiende, de jongste uit de achttiende eeuw. Het zijn vooral de oudere documenten, de brieven vóór de zeventiende eeuw, die ons nog steeds een bijzonder beeld geven van het toenmalige geweld, van de vele feesten en vermaken en van de onderlinge sociabiliteit, vooral onder mannen en jongeren. In haar jongste boek richt Natalie Davis zich echter niet zozeer op zulke zuiver inhoudelijke gegevens. Het gaat haar in de eerste plaats om de wijze waarop de gratievragers de toedracht van het gebeurde verhaalden. Zij is geïnteresseerd in de 'litteraire' kwaliteiten van de brieven, de mate waarin de auteurs het gebeurde als een 'verhaal' onder woorden brachten. In die bijzondere aandacht voor de 'crafting of the narrative' vormt Davis' interessante studie niet zozeer een bijdrage aan de sociale geschiedenis, maar vooral aan het onderzoek naar volks- en andere verhalen. De overtuigingskracht en het waarheidsgehalte van fictie zijn uiteraard ten nauwste verbonden met problemen van vormgeving en verwoording. Maar in de gratiebrieven was die verwoording wel zeer essentieel. De gratievragers bevonden zich in feite in dezelfde situatie als Scheherazade: zij konden hun leven redden met een verhaal.

Het materiaal dat de auteur bestudeerde bestaat uit enige honderden gratiebrieven, geschreven tussen 1523 en 1568. De betrokkenen vroegen gratie voor zeer verschillende delicten, maar in de meeste documenten ging het om gevallen van doodslag of moord, zoals wij het nu zouden formuleren. In het zestiende-eeuwse Frankrijk werd dat onderscheid nog niet gemaakt, het was juridisch van geen belang of er sprake was van voorbedachten rade of niet. Juist in die situatie vormde een gratieverzoek een van de weinige mogelijkheden om te ontkomen aan de harde bestraffing van de koninklijke rechters. Soms werd de brief vanuit de gevangenis geschreven, maar meestal was de dader al gevlucht. Normaal gesproken richtten de gratievragers zich eerst tot een ambtenaar in de koninklijke kanselarij, die dan aan een notaris de opdracht kon geven een officiële gratiebrieven op te stellen. Door de laatste werden de gebeurtenissen, verteld door de dader zelf of door zijn verwanten, opgetekend. Vervolgens ging de brief terug naar de kanselarij, waar hij hardop werd voorgelezen. Besloot men tot gratie, dan werd de brief ondertekend en voorzien van een zegel van groene was. Een belangrijk detail is dat de brief hierna nog geratificeerd moest worden door een van de koninklijke gerechtshoven in het gebied waar het delict was begaan. Er werd een officieel proces gehouden, waarbij ook de nabestaanden van het slachtoffer aanwezig waren. Gingen rechters en familieleden tenslotte akkoord met het document, dan werd de dader in veel geval-

len verplicht tot het geven van een schadevergoeding aan de familie of het laten opdragen van missen voor de ziel van de overledene.

Deze ratificatieprocedure, met het daaraan verbonden verhoor en de mogelijke protesten van de nabestaanden, bepaalde in feite de reikwijdte voor de gratiebrief. Juist omdat de nabestaanden aanwezig waren, kon het verhaalde nooit teveel afwijken van de gebeurtenissen. Het waren in feite alleen de verwoording en de vormgeving, de 'crafting of the story', waarmee de dader zijn huid nog kon redden. Verzachtende motieven konden alsnog in het verhaal worden ingebouwd, pijnlijke lacunes konden worden vermeden, zoals ook op andere wijze alsnog coherentie en plausibiliteit aan het gebeurde kon worden verleend.

Volgens Davis kwamen de gratievragers uit alle lagen van de samenleving. De meesten waren mannen, maar onder hen waren zowel edellieden als burgers, arbeiders, boeren en herders. Een opmerkelijk gegeven, want de kosten van een gratiebrief bedroegen voor een ongeschoolde arbeider al gauw twee maanden loon.

Het opstellen van de gratiebrief, zo benadrukt de auteur, was een gezamenlijke onderneming. De inbreng van de notaris was duidelijk, maar toch was het naar haar mening uiteindelijk de stem van de dader of zijn verwanten, hun verwoording van het gebeurde, die in het document zijn neerslag vond. De brieven vormen in feite "one of the best sources of relatively uninterrupted narrative from the lips of the lower orders (and indeed from others too) in sixteenth-century France" (5). De notarissen, met hun brede universitaire scholing, bezaten de nodige literaire achtergrond. Maar ook de gratievragers moeten volgens Davis geweten hebben wat een goed verhaal met zich mee bracht. In het zestiende-eeuwse Frankrijk werden op het werk, tijdens de vele gemeenschappelijke maaltijden of 's avonds tijdens de 'veillées' maar al te vaak verhalen verteld. Ook werden lokale gebeurtenissen, bijvoorbeeld in de buurt, in liederen omgezet.

De grote gebeurtenissen van de zestiende eeuw speelden nauwelijks een rol in de gratiebrieven. Dat komt overeen met het vertellen in de tijd zelf. In de zestiende-eeuwse 'nouvelles' werden hoogstens ter verhoging van de actualiteitswaarde concrete gebeurtenissen of de namen van bestaande personen en straten genoemd. Het verhaalde zelf bleef echter sterk lokaal en huuselijk gericht. De vele feestdagen en het daaraan gepaarde ritueel vervulden wel een structurerende rol. Volgens de auteur moest dat tijds kader het geweld verontschuldigen – juist op zulke dagen liepen conflicten al gauw uit de hand – en tevens zin hieraan verlenen. Zo vroeg de boer Thomas Manny zich juist op de naamdag van de heilige Magdalena af of hij, de bedrogen echtgenoot, soms moest sterven voor een hoer. Hij besloot dus terug te vechten met dodelijk gevolg voor één van zijn belagers. Op dezelfde wijze kregen twee mannen ruzie op Sacramentsdag, toen een van hen in zijn huis met enige burens de wederopstanding had uitgebeeld. De ruzie breekt dan uit, als het uiteindelijke slachtoffer spottend vraagt of hij soms ook een erectie kreeg, toen hij in de graftombe lag. Het is een van de fraaiste verhalen in dit boek. Uiteraard zijn die erectie en de wederopstanding nu niet direct motieven die wij naast elkaar zouden plaatsen, maar dat lag anders in de tijd zelf: Boccaccio, Rabelais en de toenmalige schilderkunst laten daar weinig twijfel aan bestaan. Waar het Davis om gaat is dat de nadrukkelijke beschrijving van zulke rituelen en feestdagen bijdroegen aan een grotere coherentie van het gebeurde: "to help excuse and make sense of what has happened" (29).

Davis noemt ook de verschillen tussen man en vrouw, als zij het gebeurde verwoordden. Was de gratievrager een man, dan kon de woede waartoe hij was gebracht tot op zekere hoogte als verontschuldiging worden aangevoerd. Bij de verschillende rangen en standen ging het telkens om verschillende situaties. Bij de boeren ging het dikwijls om conflicten op een bruiloft, bij de arbeiders om conflicten rond het werk. Toch was de opbouw van de brieven nagenoeg gelijk. De dader had nooit uit opzet of uit lang gekoesterde onlust gehandeld, maar altijd uit een plotseling opgevlamde woede, uit 'hete gal'. De meeste brieven presenteren de gratievrager dan ook als een vredelievend man die zonder enige kwade bedoelingen op een feest was verschenen of juist op weg was naar zijn werk. Sterker nog, een van hen stond net zijn blaas te legen, toen hij onverhoeds werd aangevallen. De hoofdpersonen hadden dus nauwelijks geweten wat hen overkwam: zij hadden direct gereageerd uit zelfverdediging of waren door de woorden of daden van de ander

zozeer aangetast in hun eer, dat zij blindelings hadden toegeslagen. Voor dat ene, fatale moment vroegen zij nu, op hun knieën, om gratie. Davis vraagt zich ook af waarom de gratiebrieven nauwelijks werden opgenomen in populaire pamfletten, in de veelgelezen 'nouvelles' of in andere literatuur van die tijd. Zij waren daar toch sappig genoeg voor. Het antwoord is eenvoudig: als 'held' van zulke verhalen waren deze smekende mannen weinig geschikt.

In de weinige gratiebrieven die door vrouwen werden ingediend speelde 'hete gal' een veel kleinere rol. Drift en woede behoorden te zeer tot het negatieve beeld van de vrouw. In deze brieven werden vooral diepere gevoelens aangesproken: jaloezie, wanhoop en smart. Opvallend was ook het ontbreken van enige verhaaltechniek, als de onderlinge twisten tussen vrouwen onder woorden werden gebracht. De passages missen drama en intensiteit. Davis zoekt hiervoor een verklaring in het ontbreken, zowel in de Bijbel als in de tradities van het volksverhaal, van een duidelijk model voor vrouwelijke ruzies. De vrouwelijke gratievragers hadden in feite geen model waarop zij zich konden baseren.

Fiction in the Archives is een fascinerend en stimulerend boek. Toch zijn bij mij uiteindelijk enige twijfels gebleven. Ik ben bang, dat de auteur in haar zoektocht naar de 'narrative techniques' van de 'lower orders' ten onrechte een typisch staaltje elitecultuur voor een voortbrengsel van de volkscultuur heeft aangezien. Zij formuleert het opstellen van de gratiebrief terecht als een gezamenlijke onderneming van gratievrager en notaris, maar zij geeft de laatste toch wel een zeer bescheiden rol in dit geheel. De notaris 'vertaalt' het verhaal vanuit het plaatselijke 'patois' naar het Frans. Ook gebruikt hij formuleringen in de derde persoon in plaats van de oorspronkelijke formuleringen in de eerste persoon en vervangt hij al te ruwe uitdrukkingen door meer beschaafde taal. Uiteraard gaat bij zulke ingrepen al heel wat authenticiteit verloren, maar was dat alles? Helaas is er geen beschrijving van de feitelijke gang van zaken bij het opstellen van de documenten bewaard gebleven. Het enige wat wij weten is dat de notaris het gebeurde zoveel mogelijk in de woorden van de bewuste man of vrouw moest samenvatten. Maar dat hoeft natuurlijk niet te betekenen, dat de precieze vormgeving en de opbouw van de brieven ook aan de gratievrager en zijn familie werden overgelaten. Wat in de brief thuis hoorde, wat aan overtuigingskracht en waarschijnlijkheid daarin vereist werd, lijkt toch typisch iets wat de ervaren en ter zake kundige notaris het beste kon aangeven. Ter ondersteuning van haar betoog wijst Davis erop, dat zij in de twee gevallen waarin zij ook de ratificatie heeft kunnen achterhalen (en daarin was ook het verhoor van de gratievrager vastgelegd) dezelfde zinswendingen en motieven heeft aangetroffen als in de gratiebrief. Maar dat is natuurlijk iets anders dan de feitelijke 'crafting' van het verhaal. Voorlopig ben ik nog niet overtuigd. – H.W. Roodenburg.

Fabula 31 nr. 1-2 (1990). 192 p.; ISSN 0014-6242.

Deze aflevering bevat grotendeels een eerste selectie van elf lezingen die gehouden zijn op het negende congres van de International Society for Folk Narrative Research (Boedapest 1989) over volksverhaal en identiteit. Ze gaan respectievelijk over aspecten van het historisch volksverhaalonderzoek en het vertellen in de moderne maatschappij. In de volgende aflevering komen twee andere thema's aan de orde: vertellers en hun repertoire en moderne sagen. *W.F.H. Nicolaisen* filosofoert over de vraag waarom mensen verhalen vertellen, citeert met instemming auteurs die vertellen min of meer als een biologische, sociale noodzaak beschouwen en voegt daar zelf aan toe dat vertellen de enige manier is om aan het eigen verleden vorm te geven, hetgeen noodzakelijk is om zich in het leven te oriënteren (p. 5-10); *Emma Brunner-Traut* maakt melding van een Egyptisch verhaal op een in 1985 uitgegeven papyrus, daterend uit ca. 1000 voor Christus, waarin het tot nu toe als joods beschouwde motief van de door een mens (magiër) uit aarde gemaakte Golem voorkomt (11-16); *Jacques Barchilon* wijst op de vele verhaalmotieven, waaronder dat van Doornroosje, in de roman *Perceforest* (1528) die niet in de sprookjescatalogus van Aarne-Thompson zijn opgenomen. De versies van Perrault en Grimm missen het motief van de verkrachting tijdens de slaap (17-23); *Ingrid Tomkowiak* bespreekt de naar aanleiding van het verschijnen van Rousseau's *Emile ou de l'éducation* in Duitsland ontstane discussie over de

voor- en nadelen van het gebruik van fabels voor kinderen en schetst de belangrijke functie van de fabel in het onderwijs (24-32); *Bohuslav Benes* ontwikkelt een eerste voorstel om naar het voorbeeld van het sprookje ook van andere genres zoals levensverhalen, geruchten, sagen, herinneringsverhalen de structuur te analyseren (33-48); het op de context van het vertellen gerichte onderzoek dient volgens *Robert A. Georges* onderscheid te maken tussen het gedrag van verteller en toehoorder dat voortkomt uit deze specifieke communicatieve, universele situatie en het gedrag dat door hun bijzondere sociale identiteit (man, vrouw bijvoorbeeld) wordt bepaald. Een onderscheiding van beide aspecten kan ongerichte, oeverloze contextschilderingen voorkomen (49-57); *Donald Ward* wijst op het grote belang van het vertellen van verhalen voor de vorming van het gevoel van eigenwaarde bij mensen in crisissituaties zoals de bewoners van ghettos in Amerikaanse steden, krijgsgevangenen en door hun echtgenoot mishandelde vrouwen (58-63); de verhalen over wrede, kannibalistische Turken in Noorwegen zijn een expressie van de angst voor vreemdelingen, maar geven tevens vorm aan de eigen identiteit, zo betoogt *Ann Helene B. Skjelbred* (64-69); *Georg Drakos* laat zien hoe in de moppencultuur van de Zweedse havenstad Gothenburg de figuren Kal en Ada oorspronkelijk fungeren als representanten van de arbeidersbevolking versus burgerij, maar later ook symbool worden van de Gothenburgse identiteit tegen die van andere steden (70-75); *Evgenija Miceva* beschrijft de thematiek en de deels nieuwe genres in de hedendaagse vertelcultuur van een Bulgaarse stad (76-84); *Anna J. Papamichael-Koutroubas* onderzoekt in hoeverre recent door haar op een Grieks eiland opgetekende verhalen informatie bevatten over de sociaal-culturele werkelijkheid (85-96). – A.J. Dekker.

Fest und Brauch. *Festschrift Eduard Strübin.* [Themanummer] *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 85 nr. 1-2 (1989). (Hg.) D. Wunderlin. 330 p., ill.

De nagenoeg alles omvattende koepel 'Fest und Brauch' overspant een zeer breed scala aan volkskundige bijdragen. Een groot deel raakt de themastelling van de feestbundel niet of nauwelijks. Wel heb ik de indruk dat de twintig artikelen een zekere indruk geven van de beoefening van de Zwitserse volkskunde, met zoals bekend Basel en Zürich als grote centra. De oude klassieke onderdelen van de volkskundige canon zijn vertegenwoordigd. 'Fasnachtforschung', volkslied en volksverhaal bepalen het beeld.

Twee artikelen sprongen er voor mij uit. Enerzijds omdat ze zich enigszins onttrokken aan het wel erg klassieke volkskundige stramien, en anderzijds omdat ze mijns inziens zeker ook buiten de Zwitserse context aandacht verdienen. Ik volsta in dit verband met een korte titelaanduiding: Paul Hugger, 'Heimatvereine in der Schweiz. Zu ihrer Bedeutung für die sekundäre Integration der städtischen Bevölkerung', 153-182; Arnold Niederer, 'Beschämung, Lob und Schadenfreude. Hand- und Fingergebärden mit bestimmter Bedeutung', 201-218). – P.G.J. Post.

Grandell, A. *Historiska studier i folkliv. Handelstechnik och redovisning.* Abo: Abo Academy Press, 1989. 149 p., ill.; ISBN 951-9498-47-8.

Deze bundel kan het beste worden gezien als een aanvulling en uitwerking van Grandells in 1986 verschenen monografie over de kerfstok (*The tally stick. A neglected bearer of cultural tradition*). Het (in het Engels geschreven) eerste hoofdstuk (pp. 1-19) overstijgt het lokaal Scandinavische (in casu i.h.b. Finse) belang door in kort bestek een algemeen overzicht te bieden van de ontwikkeling, functie en betekenis van de kerfstok. In de overige twaalf korte artikelen (één in het Engels, de andere in het Zweeds, steeds voorzien van een Engelse summary) behandelen speciale vondsten en collecties van kerfstokken (of een enkele maal ook één enkel type kerfstok), óf gaan nader in op bepaalde aspecten ervan, zoals vormen van bankieren, reconstructie van handelstransacties e.d. – P.G.J. Post.

Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der europäischen Ethnologie, R.W. Brednich (Hg.). Berlin: Reimer, 1988. (Ethnologische Paperbacks). 484 p.; ISBN 3-496-00912-8.

Temidden van de vele Duitstalige volkskundige handboeken, inleidingen en readers verdient deze door Brednich geredigeerde bundel een vooraanstaande plaats. De prikkel tot het samenstellen van het samenstellen van een reader volkskunde is duidelijk afkomstig van de kant van het onderwijs. Een enkele maal is er dan ook niet sprake van een reader, inleiding of 'Grundriss', maar van 'Lehrbuch' (vgl. bv. p. 8). In bijna alle opzichten voldoet deze paperback aan de eisen die men aan een inleiding in een bepaald vakgebied zou moeten stellen. Ik noem in dit verband slechts: er moet in kort bestek een voldoende representatief beeld van het vak geboden worden. Het boek moet geschreven zijn door ter zake kundige auteurs die niet zozeer eigen studierterreinen afgrazen alswel het overzichts karakter en inleidend karakter in het oog houden en bovendien bepaalde didactische spelregels in het vizier weten te houden. De presentatie van de diverse subdisciplines mag voorts niet statisch zijn maar dient tevens inzicht te bieden in de meest recente ontwikkelingen van het vak (de tijd van een klassiek 'handboek' zoals vroeger wel mogelijk geacht werd is dan ook definitief voorbij). Tenslotte moet een inleidende bundel van het hier bedoelde type primair oriënterend en verwijzend zijn; derhalve spelen literatuurverwijzingen een sleutelrol.

In tweeëntwintig hoofdstukken zijn Brednich en zijn team erin geslaagd een zeer bruikbare inleiding tot de (Duitse, Duitstalige) volkskunde samen te stellen. Achttien artikelen richten zich op diverse deeldisciplines van de volkskunde (niet alleen de aloude 'volkskundige canon', maar ook terreinen als Frauenforschung, Arbeiterforschung en interethnische Forschung). Deze achttien worden voorafgegaan door een viertal meer inleidende stukken over geschiedenis, aard en methode(n) van het vak. Naast literatuurverwijzingen in de lopende tekst sluit elk deel af met een zeer uitgebreide literatuurlijst.

In het kader van deze wervende aankondiging past tenslotte een overzicht van de inhoud: 'Die Anfänge der Volkskunde' (A. Hartmann), 'Fragestellungen der Volkskunde im 19. Jahrhundert' (K.D. Sievers), 'Volkskunde im 20. Jahrhundert' (U. Jeggler), 'Quellen und Methoden' (R.W. Brednich), 'Hausforschung' (J.F. Baumhauer), 'Wohnen und Wirtschaften' (R.E. Mohrmann), 'Gerätekforschung' (H. Siuts), 'Kleidungs-forschung' (G. Böth), 'Nahrungsforschung' (U. Tolksdorf), 'Arbeiterforschung' (P. Assion), 'Volkskundliche Gemeinde- und Stadtforschung' (P. Hugger), 'Familienforschung' (A.C. Bimmer), 'Frauenforschung' (C. Lipp), 'Interethnische Forschung' (A. Schenk), 'Rechtliche Volkskunde' (H. Schempf), 'Brauchforschung' (A.C. Bimmer), 'Volksfrömmigkeit' (C. Daxelmüller), 'Erzählforschung' (L. Röhrich), 'Leser- und Lese-stoff-Forschung' (R. Schenda), 'Lied- und Musikforschung' (W. Schepping), 'Volksmedizin' (E. Grabner), 'Volks-schauspielforschung' (D.R. Moser). – P.G.J. Post.

Helsloot, John. *Floralia in Nederland in het laatste kwart van de negentiende eeuw*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1990. (Cahiers van het P.J. Meertens-Instituut, 2). 86 p., ill., krt.; f 16,50; ISBN 90-70389-24-X.

De 31e augustus 1887 was voor socialistisch Nederland een gedenkwaardige dag, niet omdat op die datum prinses Wilhelmina zeven jaar werd, maar omdat ter gelegenheid daarvan F. Domela Nieuwenhuis, meer dan acht maanden in de cel wegens majesteitsschennis, gratie kreeg. In later dagen werd op die dagen met warm gemoed teruggeblikt. Nieuwenhuis' terugkeer, zo heet het in 1916, "was een zegetocht, zooals men nog nimmer had aanschouwd, en zelfs de burgerbladen gaven toe, dat koning Willem III in hoogst eigen persoon, nog nooit zoo was gehuldigd geworden. In Den Haag had de ontvangst plaats op Vrijdag 2 Sept. Men had het aardige idee geopperd om een bloemenversiering aan te brengen voornamelijk bestaande uit potten en potjes van D.N.'s geestverwanten ..."

Dit voorval had John Helsloot ongetwijfeld met plezier gebruikt, als hij na alle lokale archieven en kranten waarop hij zich nu heeft gebaseerd óók nog de meer exotische literatuur had uitgepluisd. Het onderstreept zijn conclusie, dat de Floraliabeweging (in 1871 begonnen in

Zwolle) haar eigenlijke doel niet heeft bereikt, maar toch effect heeft gehad. Wat wilden de Floraliaverenigingen zoal? In de woorden van de predikant M.A. Perk: "mensen en bloemen tot elkander brengen en de eersten te leeren de laatsten lief te hebben en de heilzame vruchten van die liefde te plukken." Op die vruchten kwam het aan – in de woorden van Helsloot: "door de huise-lijkheid en 'het familieleven, dat zoo terecht de hoeksteen eener welgeordende maatschappij ge- noemd wordt' te bevorderen trachtte men gevoelens van maatschappelijke onvrede weg te ne- men."

Daarvoor verkochten de Floraliaverenigingen in het voorjaar tegen een lage prijs plantestek- jes aan lieden uit de werkliedenstand (de geschoolde ambachtslieden), die dan in het najaar hun planten weer moesten inleveren om ze ten toon te stellen. Op die minutieus beschreven tentoon- stellingen werden prijzen uitgelooft en, wat waarschijnlijk minstens zo belangrijk was, er werd flink feestgevierd. Helsloot vermoedt dat dit laatste een belangrijke factor was in de deelname aan Floralia. Dat is dus een vernietigend oordeel over Floralia als beweging, zoals bovenstaande zeg- genrijke intocht van Nieuwenhuis een vraagteken zet achter de mate waarin Floralia liefde voor Oranjehuis (dat in Den Haag nog wel meewerkte aan de beweging) en bestaande orde aankweekte. Als bloemen tot naastenliefde bijdroegen, kon deze kennelijk tot verkeerde solidariteit uitgroeien.

Onverklaarbaar is dat niet. Nieuwenhuis had namelijk een stap gezet die de deftige heren van Floralia hardnekkig weigerden te doen: het opheffen van barrières tussen hen en de werklieden. De heren van de Floralia hielden nauwkeurig vast aan standsverschillen. Je vraagt je dan ook af wat zij eigenlijk wisten van de woningen die ze ter beschaving van de werkman met bloemen wilden opfleuren. Op huisbezoek gingen ze niet en in hun kwaliteit van arbbestuurder of diaken kwamen ze nu precies niet bij hun doelgroep. Zo bleef tussen de werkman en de paternalistische heren een kloof gapen, die de heren met hun beleid ter beschaving en beteugeling niet wisten te overbruggen.

Floralia is al met al deel van wat in militaristische termen wel 'het beschavingsoffensief' is genoemd. Helsloot wijst er terecht op dat het gebrek aan steun voor de beweging een bewijs te meer is dat dit 'offensief', verre van een samenzwering, het brokkelig resultaat was van in on- enigheid opererende, liberale heren. De beweging is ook niet zomaar gevolg van urbanisatie en industrialisatie, want daar kwam ze te vroeg voor. Ze is eerder terug te voeren op een aantal ont- wikkelingen: een terug-naar-de-natuurbeweging die op het eind van de achttiende eeuw al te on- derkennen is, de behoefte om niet achter te blijven bij het buitenland en tenslotte de angst voor het uiteenvallen van de samenleving. Maar daarmee is het verschijningsmoment van de bewe- ging onvoldoende verklaard. Daarvoor lijken mij de schok van de Parijse commune (1871) en het optreden van de eerste Internationale in ons land van belang. Die brachten juist de progressief-li- beralen in het geweer.

Het hoogtepunt van de Floraliabeweging lag in het laatste kwart van de vorige eeuw. Helsloot stelt voor het afzakken van de beweging de verzuiling verantwoordelijk. Het is te ho- pen dat dit verdienstelijke onderzoek wordt voortgezet met de verdere geschiedenis van Floralia tot heden, want in een enkele plaats is nog een Floraliavereniging actief. Maar met wat voor doel? – Bert Altena.

Jansen, A., A. van Leeuwen, G. Vrins. *'Arbeyd sere voert tot eere'*. Hendrik van der Geld, de neogotiek en de Brabantse beeldhouwkunst. Tilburg 1989. (Bijdragen tot de Geschiede- nis van het Zuiden van Nederland, 80). 208 p., 127 ill.; f 50,-; ISBN 90-70641-30-5.

In overeenstemming met de sterk toegenomen belangstelling voor de neogotiek componeerde Wies van Leeuwen een buitengewoon fraai uitgegeven boek rond het werk van de negentiende- eeuwse Brabantse beeldhouwer Hendrik van der Geld. Het werk kent vier delen. Naast drie artike- len vormt een uitgebreid dossier met zwart-wit foto's (van Peter Cox) die zijn voorzien van een uitgebreid iconografisch (en vaak ook iconologisch) commentaar, het hart van deze publikatie.

De algemene en inleidende artikelen van Van Leeuwen (de hoofdstukken I en III) geven in kort bestek het kader aan waarin de figuur en het werk van Van der Geld moeten worden ge-

plaatst. Allereerst richt hij zich hierbij op de context van de Nederlandse neogotiek. De lezer van dit op Brabant toegesneden boek wordt in het eerste hoofdstuk verrast met een van de betere algemene schetsen met betrekking tot de neogotiek in Nederland. Helaas zijn er mijns inziens te veel met kerkelijke en kunsthistorische belangen doordrenkte overzichtsartikelen in omloop (waarvan ook enkele van de hand van Van Leeuwen overigens!) die opkomst en ondergang van deze 'roomse huisstijl' tot onderwerp hebben. Hoofdstuk II (van de hand van A. Jansen) concentreert zich op leven en werk(omstandigheden) van Van der Geld en in hoofdstuk III wordt een en ander door Van Leeuwen in de bredere context van de Brabantse ateliers voor kerkelijke kunst geplaatst. Terecht wordt in deze beide delen (II en III) vooral de produktiekant sterk belicht.

Het boek verdient aandacht omdat het veel meer is dan een presentatie van een regionaal atelier en een pleidooi voor een kunsthistorische herwaardering van lokaal/regionale productiecentra ten opzichte van de bekende landelijke opererende ateliers (Cuypers!). Cultuurwetenschappers uit tal van disciplines vinden hier waardevolle bouwstenen omdat een in menig opzicht geslaagde poging is gedaan niet bij artiest en productie te blijven staan, maar tevens ten volle aandacht te schenken aan functie en context. –P.G.J. Post.

Kaschuba, Wolfgang. *Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft. Zur Geschichte eines Begriffs und seiner gesellschaftlichen Wirklichkeit.* Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1988. 314 p.; DM 48,-; ISBN 3-593-33898-X.

Wat de lezer aantreft in dit boek is een bundeling van zeven artikelen, waarvan zes reeds elders waren gepubliceerd. Het geheel is voorzien van een lange inleiding, waarin Kaschuba aan de hand van historisch en volkskundig onderzoek zijn eigen ideeën over volkscultuur en de bestudering hiervan uiteenzet. Helaas overlapt deze inleiding voor een gedeelte het laatste artikel, dat al in 1986 was verschenen.

In zijn onderzoek richt Kaschuba zich niet op de geijkte canon van de volkskunde. Hij interesseert zich niet zozeer voor materiële cultuur, voor de gebruiken en feesten rond het kalenderjaar of voor volkskunst, sprookjes en sagen. Het gaat hem, op een abstracter niveau, om het cultureel heterogene, om de breukvlakken en snijpunten tussen verschillende 'Lebenswelten' en 'Alltagskulturen'. Interessant is dat hij zich verzet tegen pleidooien, bijvoorbeeld van Wolfgang Brückner en Konrad Köstlin, om het begrip 'volkscultuur' geheel achterwege te laten en alleen nog te spreken over de cultuur van bepaalde, duidelijk omschreven groepen. De differentiatie naar sociale groepen en klassen is uiteraard van het grootste belang; die verworvenheid van de na-oorlogse volkskunde mag zeker niet verloren gaan. Maar tegelijk wil hij de term 'volkscultuur' behouden. Hij spreekt dan, in navolging van Norbert Schindler, van een kleinste gemeenschappelijke noemer onder al die groepen die van de macht zijn uitgesloten. Die noemer bestaat voor hem niet in een voortdurend, actief verzet tegen de heersende overtuigingen en dwangstructuren, maar in een gezamenlijk referentiekader van houdingen en overtuigingen. Het gaat bijvoorbeeld om van de elite afwijkende gedragingen bij de arbeid, bij vermaak en ontspanning, of om de lichaamstaal op zich. Met andere woorden, de heuristische waarde van het begrip volkscultuur ligt in de mogelijkheid hiermee het wij-perspectief, het 'Wir', tegenover de bovenlaag op het spoor te komen. En dat houdt in, dat de onderzoeker zich in de eerste plaats richt op de voortdurende tegemoetkomingen en afwijzingen tussen elite- en volkscultuur. Zoals Kaschuba het zelf formuleert: "'Volkskultur' erweist sich da als ein unruhiges Feld und als ein prozeßhafter Vorgang der permanenten Verständigung und Abgrenzung zwischen gesellschaftlichen Gruppen, die keineswegs durch ein geschlossenes kulturelles System verbunden sind" (13-4).

Het is opvallend hoezeer de auteur zich baseert op de discussies onder Franse, Engelse en Italiaanse historici en dan met name die historici die zich bezig houden met de volkscultuur in de vroeg-moderne periode. Uiteraard mogen hun studies slechts met de grootste voorzichtigheid worden gehanteerd. Bijna onvermijdelijk wordt op dit punt de Berliner Historikertag van 1984 vermeld, waar Hermann Bausinger indertijd een 'zekere' rolverwisseling bespeurde tussen historici en volkskundigen (zoals gebruikelijk bij deze locus classicus laat ook Kaschuba achterwege

dat Bausinger op hetzelfde moment al een duidelijke toenadering constateerde). Wat Bausinger naar voren bracht, was dat de volkskundigen zich sinds de jaren vijftig juist gericht hadden op de breuklijnen en permanente verschuivingen binnen de volkscultuur, terwijl de historici, van wie toch een verwante aanpak verwacht had mogen worden, op zoek gingen naar een haast ononderbroken continuïteit. Terecht noemt Kaschuba Jean-Claude Schmitt's *Le saint Lévrier*, een boek dat opvallend weinig in deze discussies aan de orde wordt gesteld. Daarnaast worden uiteraard Muchembled, althans diens vroege werk, en Ginzburg aangehaald.

Kaschuba's eigen ideeën liggen dichterbij die van Burke. Hem verwijt hij slechts een te geringe aandacht voor de politieke verhoudingen en connotaties, een manco dat Burke zelf al in 1984 had vastgesteld. In het verlengde van deze kritiek ligt ook Kaschuba's belangstelling voor het werk van E.P. Thompson, Stuart Hall en Carlo Poni.

De al eerder gepubliceerde, meer empirische hoofdstukken geven een fraai beeld van de belangrijkste thema's in Kaschuba's onderzoek: het maatschappelijke protest in de eerste helft van de negentiende eeuw en het dorpsleven tijdens de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Van belang is nog een meer theoretisch hoofdstuk, dat de auteur hier voor het eerst publiceert, een pleidooi geheel in de geest van de overige hoofdstukken om bij het onderzoek naar arbeiderscultuur niet in detailanalyses te vervallen maar gericht te blijven, ondanks alle vormenrijkdom, op de gemeenschappelijke houdingen en gedragingen binnen deze cultuur. – H.W. Roodenburg.

De keuken van de late Middeleeuwen. Een kookboek uit de Lage Landen. Bezorgd en van commentaar voorzien door Ria Jansen-Sieben en Johanna Maria van Winter. Amsterdam: Bert Bakker, 1989. 219 p., 4 ill., 1 tab; f 28,90; ISBN 90-351-0798-5.

Dit nog nooit eerder uitgegeven zestiende-eeuwse kookboek biedt veel meer dan een verzameling oude recepten uit de Nederlanden. Het is dan ook terecht dat het als hoofdtitel 'De keuken van de late Middeleeuwen' heeft meegekregen en dat de verwijzing naar het kookboek als een verklaren-de toevoeging op de tweede plaats is gezet.

Hoewel de tekst van het kookboek het merendeel van de uitgave beslaat, is de slechts 30 pagina's tellende inleiding voor het historische voedingsonderzoek zeker niet van minder groot belang. Daarin wordt, op grond van een nauwkeurige analyse van de wijze waarop de recepten geformuleerd zijn, voorzichtig interpreterend gezocht naar de belangrijkste karakteristieken van de Middeleeuwse keuken van de welgestelde burgerij, want ongetwijfeld moet de herkomst van dit kookboek bij deze sociale groep gezocht worden. Het is een receptenboek dat bestemd was voor privé-gebruik. Iedere keer als men tegen een recept opliep, moet dit aan de verzameling zijn toegevoegd. Zo is in de loop van de zestiende eeuw een kookboek van 267 recepten ontstaan, dat geschreven is in acht verschillende handschriften in zowel Hollandse als Brabantse dialecten.

Omdat kookboeken in ons land in wetenschappelijke kring zich tot nu toe voornamelijk in de belangstelling van een enkele specialist mogen verheugen, is geprobeerd om de recepten optimaal toegankelijk te maken voor een breder publiek, onder meer door aan het boekje een uitvoerig glossarium toe te voegen en door in de tekst hier en daar verklarende woorden tussen haakjes te zetten. Verder zijn in een apart hoofdstuk vijf recepten uitgewerkt als 'praktische oefeningen' voor de hedendaagse kookgrage geïnteresseerde. Toch blijft het de vraag of het mogelijk is hiermee een groot publiek te bereiken. De poging is indrukwekkend, maar bij de praktisering van de rest van de recepten blijven een zeer grote ervaring en een hoge mate van creativiteit eerste vereisten, aangezien in Middeleeuwse recepten de hoeveelheden, de bereidingsduur e.d. vrijwel altijd ontbreken.

Behalve de verantwoorde wijze waarop de tekst verzorgd en uitgegeven is, ligt de wetenschappelijke verdienste van het boek vooral ook in de toelichtende inleiding. Daarin wordt ingegaan op de wijze waarop de keuken in de zestiende eeuw functioneerde. Uit de tekst van de recepten is onder meer afgeleid: welk kookgerei er gebruikt werd en hoe men ermee omging, welke stookplaats(en) men had, welke kooktechnieken gevolgd werden, uit welke ingrediënten de gerechten

bestonden, welke plaats de verschillende gerechten binnen de maaltijd innamen, welke maaltijden men kende, welke smaakvoorkeuren men toen had e.d. Voor wie belangstelling voor historisch voedingsonderzoek heeft, valt er niet alleen veel uit dit boekje te leren; men kan er ook veel plezier aan beleven. – Jozien Jobse.

Mat. [Themanummer] *Fataburen* 1989. p. 17-178; ISSN 0348-971-X; ISBN 91-7108-296-4.

De inhoud van dit (naar vorm en inhoud) aantrekkelijke themanummer, waarvan de artikelen in het Zweeds geschreven zijn, is voor een breder publiek toegankelijk gemaakt door er uitvoerige Engelse summaries in op te nemen (171-178). Dit nummer bevat diverse onderwerpen op het terrein van de voeding zoals: tafelmanieren, verschillende typen gerechten (pap, melk, vis, deserts), het verduurzamen van voedsel, immigrantenvoedsel, de betekenis van dik- en slank-zijn in relatie met de voeding. In de verschillende artikelen wordt ruim aandacht besteed aan hetzij de betekenis, de sociale en/of regionale aspecten, de veranderingen van de genoemde verschijnselen door de tijd heen, hetzij ook aan een combinatie van deze invalshoeken. In deze korte bespreking wordt voorbijgegaan aan de artikelen die specifiek Zweedse voedingsaspecten behandelen (zoals de Finse herkomst van een bepaald type Zweeds gerecht etc.).

De bundel opent met een artikel over de veranderende ideeën over het ideale lichaamsfiguur sinds de klassieke tijd. Er wordt ingegaan op de nadruk die men in de ene tijd wel, in de andere niet op sommige lichaamsdelen legt. Een vrij constant gegeven door de eeuwen heen is het statusverhogende effect dat een gezet mens op zijn directe omgeving uitoefende. Hoe dikker men was, hoe mooier het gevonden werd. Het betekende onder meer dat men rijkelijk gebruik van voedsel kon maken. *Lena Kättström* stelt dat dit ideaalbeeld zich pas met het toenemen van de welvaart in het recente verleden definitief gewijzigd heeft. Slank-zijn en dieethouden is toen een probleem geworden dat velen bezighoudt. Ze meent echter ook dat er in de huidige tijd weer een trend aan het ontstaan is, die het 'enigszins gezette' figuur weer toelaat (21-36). *Ingrid Nordström* schrijft over de ontwikkelingen in de tafelmanieren in de laatste eeuw. Na een beschrijving van de wijzigingen erin in diverse sociale milieus constateert ze, dat tafelmanieren voor een deel vorm krijgen door materiële omstandigheden en door de basisstructuur van de sociale omgeving. Tegelijk creëren mensen hun tafelmanieren ook in onderlinge wisselwerking (37-51). Interessant is ook het artikel van *Inga Arnö-Berg* over pap, een gerecht dat in het verleden in Zweden (maar daar niet alleen; in Nederland was het niet anders) een belangrijke plaats in het voedingspatroon innam. Door velen werd het dagelijks gegeten. Beschreven worden niet alleen de verschillende soorten pap en wanneer deze geconsumeerd werden, maar ook hoe pap in Zweden geleidelijk van typische avondkost onderdeel van het ontbijt is geworden en welke veranderingen daarvan weer het gevolg waren (64-73). Een enigszins daaraan verwant artikel is dat van *Britt Bogren Ekfeldt* over de ontwikkelingen in het nagerecht in Zweden, die elders in Europa deels parallel zijn verlopen (113-122). Tenslotte moet nog gewezen worden op de studie van *Inger Bonge-Bergengren*, die gewijd is aan de grote betekenis van zout in het verleden (123-141). In de huidige tijd speelt zout voornamelijk nog een rol als smaakmaker en raakt men er meer en meer van overtuigd dat het gebruik van zout in de voeding zoveel mogelijk vermeden dient te worden. Vanwege zijn conserverende werking was het vroeger daarentegen van vrijwel onschatbare waarde, zeker in landen als Zweden die zelf niet over zoutvoorraden beschikten. Schrijfster gaat in op de economische en politieke belangen van het zout in het verleden, op de betekenis ervan in de huishoudelijke conservering, in de kunst (kostbare zoutvaatjes uit diverse perioden) en in het volksgeloof (men schreef er bijvoorbeeld geneeskragtige betekenis aan toe). – Jozien Jobse.

McDannell, C., & B. Lang. *Heaven. A History.* New Haven/London: Yale University Press, 1988. xiv + 410 p., ill.; ISBN 0-300-04346-5.

In de tien hoofdstukken die dit boek omvat bieden McDannell en Lang geen geschiedenis van de hemel aan. Wel bieden zij een chronologisch geordende tocht langs de veelheid van beelden waarmee christenen zich vanaf de eerste eeuwen tot nu een voorstelling maakten en maken van

wat we aanduiden met termen als eeuwig leven, hiernamaals, eeuwigheid, paradijs of hemel. De boeiende maar noodgedwongen verkenkende en fragmentarische zoektocht langs talige en niet-talige beelden levert een boeiend boek op. Er wordt hierbij een vooral op de traditionele cultuurwetenschappen (kunst- en literatuurwetenschap voorop) gebaseerd kader geboden waarin de verschillende beelden en voorstellingen 'op hun plaats vallen'. Een kader dat enerzijds de klassieke chronologische lijnen van vroeg christendom, patristiek, middeleeuwen, renaissance, hervorming en contra-reformatie handhaaft, en anderzijds voor de periode vanaf de achttiende eeuw een nieuwe, meer 'hemelgerichte' inhoudelijke indeling oppert op basis van de overgang van een theocentrische naar antropocentrische hemelvisie. Het betoog wordt steeds rijkelijk geïllustreerd met beelden zoals die naar voren treden uit theologie, filosofie, literatuur en beeldende kunsten. De weergave en contextaanduiding zijn steeds summier, steeds gebaseerd op interpretaties van anderen, nergens 'schokkend' of nieuw, maar ook nergens apert foutief. Natuurlijk is het in het gekozen bestek onmogelijk het beeld in elk tijdvak scherp te stellen, overal ten volle recht te doen aan de vaak sterk conflicterende beelden in één periode, of overal te werk te gaan met de ideaal gewenste 'esprit de finesse'. Maar waar ik in andere thematische overzichtswerken ('... door de eeuwen heen') over deze tekortkomingen al snel val, kom ik na lezing van dit hemel-werk tot een uiterst mild oordeel. Dat komt zeker door goede verzorging van het boek, maar ook doordat er hier voor een formule gekozen is die nergens pretentius alomvattend is. De lezer wordt steeds uitgedaagd zelf aan te vullen, al lezend wordt men steeds in staat gesteld naast het gebodene in tekst en afbeelding nieuw materiaal te plaatsen, soms aanvullend, soms contrasterend. Dat stemt je mild. Ook als je het uiterst complexe semitische universum teruggebracht ziet tot enkele simpele lijnen op een computerfiche, of als je in het middeleeuwse gedeelte eigenlijk nauwelijks over de hellebeelden hoort. Zelfs vergeef ik de auteurs de overdosis William Blake, die mijns inziens minder over het begin van de negentiende dan over het postertijdvak van de twintigste eeuw zegt. – P.G.J. Post.

Moulin, Leo. *Europa aan tafel. Een cultuurgeschiedenis van eten en drinken.* Antwerpen: Mercatorfonds, 1988. 424 p., tal van ill.; ISBN 90-6153-193-4.

Dit schitterende boekwerk vol prachtige kleurenillustraties op kunstdrukpapier is niet alleen een lust voor het oog, maar het getuigt ook van veel kennis op culinair gebied in heden en verleden op zowel nationale als internationale schaal. Het bestaat uit zeven delen, die onafhankelijk van elkaar gelezen kunnen worden. Dit laatste is op zichzelf genomen geen bezwaar, maar in dit geval hangt het samen met een belangrijke tekortkoming van het boek. Het werk bevat namelijk geen enkele structuur, probleemstelling, of bindende gedachte van waaruit het geschreven is, ook niet binnen de afzonderlijke delen. Een voorwoord, slothoofdstuk of samenvatting, waarin men dergelijke zaken pleegt aan te geven, ontbreekt dan ook. Alles wat met de voeding te maken heeft, kon in principe kennelijk opgenomen worden. Het hoe en waarom ervan wordt niet verantwoord. De delen, hoofdstukken en zelfs sommige paragrafen volgen simpelweg op elkaar, zonder dat de lezer het gevoel krijgt te weten waar het betoog heen leidt. Daarmee vervallen de wetenschappelijke pretenties van dit boek, dat het uiterlijk heeft van een standaardwerk.

Alleen in het eerste deel 'In de keuken herleeft het verleden' (6-67) is onmiskenbaar een wetenschapper aan het woord. Duidelijk wordt daarin, dat de gastronom en op tal van voedingszaken ook zeer deskundige Belg Moulin van huis uit een socioloog is die zich aansluit bij de theorieën van Elias en Mennell. In geen van de andere delen drukt hij zich zo behoedzaam uit als het gaat om aspecten als het conservatisme en de continuïteit in de voeding, kenmerken van het culinaire nationalisme, of ook om allerlei gangbare vooroordelen en opvattingen in de gastronomische wereld. Deze afstandelijkheid en verfrissend relativerende ondertoon contrasteren met de subjectiviteit die vaak in de andere delen ten toon wordt gespreid. Nostalgisch getinte zinsneden als: "De streekeigen keuken herinnert ons aan de kleine wereld van onze kindertijd: de dagelijks weerkerende gezelligheid aan tafel, de vaste gewoonten van thuis, de streektaal, de feesten, de vrienden, de jeugdliedjes, de rustige zondagen van vroeger" (135), en: "Wij moeten op zoek gaan

naar onze eigen wortels ..." (139), of uitdrukkingen als: "Ik heb een hekel aan ..." (103) staan niet op zichzelf. In het eerste deel komen ze echter nauwelijks voor.

Het hele boek geeft blijk van een grote belezenheid op voedingsgebied, met een voorkeur voor de voeding van een wat oudere periode (Middeleeuwen, zestiende en zeventiende eeuw). Vooral de Middeleeuwse keuken, die Moulin als 'barok' meent te moeten karakteriseren, schijnt hem aan te spreken. Feitelijk gezien is deze uitgave een compilatie van een groot aantal standaardwerken, kookboeken, werken uit de schilderkunst, eigen ervaring (Moulin blijkt heel bereisd te zijn), en tal van grotere en kleinere studies die betrekking hebben op de geschiedenis van de dranken en het voedsel, sommige voedingsmiddelen, de maaltijden, de kok, de bereidingswijzen en van meer culturele aspecten van het eten en drinken in diverse Europese landen. Daarbij moet wel opgemerkt worden, dat de Franstalige kunst en literatuur overheersen. In de bibliografie komen namen als Wiegmann, Teuteberg of Tolksdorf bijvoorbeeld niet voor, en ook is er maar een enkele Engelstalige studie in opgenomen.

Een ander bezwaar betreft zijn manier van verwijzen naar literatuur. Het boek bevat tal van uitspraken die men in een studie graag zou willen en kunnen gebruiken, maar in de tekst wordt hooguit in incidentele gevallen rechtstreeks naar de betreffende literatuur verwezen. Wanneer we daarbij bedenken, dat Moulin er door zijn hele werk heen blijk van geeft, dat hij duidelijke, persoonlijke opvattingen over de voeding heeft, die met name de 'schone' en plezierige kanten ervan betreffen en die niet noodzakelijk op onderzoeksresultaten gebaseerd hoeven te zijn, dan gaat men zich toch afvragen in hoeverre zijn werk bruikbaar is voor cultuurwetenschappelijk onderzoek. Dat is jammer, want ondanks de genoemde bezwaren is het een indrukwekkend en zeer onderhoudend boekwerk, dat met veel verve geschreven is en dat vol wetenswaardigheden staat. – Jozien Jobse.

Muchembled, Robert. *L'Invention de l'homme moderne. Sensibilités, moeurs et comportements collectifs sous l'Ancien Régime.* Parijs: Fayard, 1988. 513 p.; f 69,16; ISBN 2-213-02174-0.

Muchembled, Robert. *La violence au village. Sociabilité et comportements populaires en Artois du XVe au XVIIIe siècle.* Turnhout: Brepols, 1989. 419 p.; f 42,22; ISBN 2-503-82345-9.

Sinds Muchembled in 1978 zijn *Culture populaire et culture des élites* publiceerde, heeft hij maar liefst zes nieuwe boeken geschreven, terwijl hij ook nog eens twee boeken in samenwerking met anderen publiceerde. Dat is een indrukwekkende productie. Onder al die nieuwe studies is zijn *L'invention de l'homme moderne* echter het belangrijkste werk. De auteur maakt dat ook duidelijk in zijn voorwoord. Ieder boek is "démonstration, choix, jugements", zo schrijft hij daar. En hij voegt hier in een noot aan toe, dat de lezer talrijke wijzigingen zal aantreffen vergeleken met zijn boek uit 1978. Immers, ook de historicus ontwikkelt zich en hij hoopt, zeer becheiden, dat die ontwikkeling in zijn geval ook een wending ten goede is geweest.

In feite vormt de *Invention* een interessante en boeiende aanvulling op Norbert Elias' *Über den Prozess der Zivilisation*. Daarbij gaat het niet zozeer om een theoretische verwerking. Termen als 'machtsbalansen', 'interdependentieketens' of 'pijnlijkheidsdrempels' komen wij niet tegen in dit boek. Aan de andere kant gaat het Muchembled wel degelijk om een sociogenese van de twintigste-eeuwse persoonlijkheid, om de *invention de l'homme moderne*. In zijn ogen vormt die persoonlijkheid een erfenis van talrijke elementen uit zeer verschillende periodes. Op de omslag herkennen wij dan ook een van die portretten van Arcimboldo, waarin de schilder een gezicht heeft opgebouwd uit talrijke bloemen en gewassen. Zoals echter van een Frans historicus verwacht mag worden, beperkt Muchembled zich louter tot het Franse civilisatieproces, waarbij hij zich vooral richt op de complexe ontwikkelingen achter dit proces. Hij wil het onderzoek uitbreiden naar de massa's, zowel in de steden als op het platteland. Zouden wij niet tevens rekening houden met de zich wijzigende verhoudingen tussen elite- en volkscultuur, aldus Muchembled, dan zal ons inzicht in het civilisatieproces altijd beperkt blijven.

Behalve deze nadrukkelijke aandacht voor het werk van Elias zijn het vooral Muchembleds veranderde inzichten in de verhouding tussen elite- en volkscultuur, waarin dit boek van zijn vorige studies verschilt. Zo benadrukt hij bij herhaling dat zich tussen de twee culturen allerlei vormen van contact, verzet en wisselwerking hebben voorgedaan. In zijn *Culture populaire*, zoals hij nu ronduit toeeft, had hij te weinig aandacht besteed aan zulke processen. “La culture populaire, qui existe indéniablement, est perméable, fluide, malléable”, zo lezen wij nu. En hij vervolgt: “Elle est influencée par la culture des élites, sur laquelle elle déteint à son tour, dans des mouvements feutrés et profonds auxquels je n’ai pas donné leur juste place autrefois” (83). In overeenstemming hiermee is ook de term ‘acculturatie’ nagenoeg verdwenen. In 1978 had hij hiermee nog de verhouding tussen elite- en volkscultuur getypeerd, alsof de volkscultuur louter van bovenaf ‘veroverd’ werd. Ook op andere punten heeft Muchembled nu zijn mening gewijzigd. Zo is het duidelijk, dat hij niet langer een volkscultuur voor ogen heeft die door de eeuwen heen nagenoeg hetzelfde is gebleven. Op dat punt was hij vooral door volkskundigen bekritiseerd. Nu erkent hij, dat de ontwikkelingen in de volkscultuur weliswaar trager verliepen dan in de stedelijke elitecultuur, maar dat zich hier evengoed allerlei tempoversnellingen en aanpassingen hebben voorgedaan; het platteland was een “univers moins immobile qu’on ne le pense” (158). Opmerkelijk is tenslotte dat de volkscultuur niet meer in een klimaat van angst, een ‘univers de la peur’ wordt geplaatst. Aan die vele angsten had hij in 1978, in het voetspoor van Malinowski en andere functionalistische antropologen, nog de collectieve behoefte aan een magisch wereldbeeld verbonden. Nu geeft hij zijn critici ook op dit punt gelijk: een dergelijke visie “est forcement réducteur” (371).

De auteur heeft zijn studie opgebouwd als een tweeluk. In de eerste drie hoofdstukken schetst hij in grote lijnen de algemene ontwikkeling waarin hij het Franse civilisatieproces heeft geplaatst. In de drie laatste hoofdstukken geeft hij een nadere invulling, een precisering van de verschillende vormen van het civilisatieproces, bezien vanuit de zich wijzigende relaties tussen elite- en volkscultuur.

Allereerst wordt ons een beschrijving geboden van de Franse samenleving tijdens de vijftiende en zestiende eeuw, een samenleving die werd gekenmerkt, althans in onze ogen, door een geringe distantie tot geweld, ruwheid en vuil, en door een betrekkelijke seksuele vrijheid. Muchembled geeft een geserreerde beschrijving van die ook door de elite gedeelde cultuur, waarbij hij rijkelijk kan putten uit zijn onderzoek naar gratiebrieven in het laat-middeleeuwse en vroeg-moderne Artois (zie het hieronder besproken boek). Volgens hem is er geen enkele twijfel dat geweld toen veel meer in het dagelijks leven aanwezig was en ook gemakkelijker werd aanvaard dan nu. Vooral het geweld in de dorpen, rond de kroeg en de lokale feesten, komt aan bod. Op dezelfde wijze bestond er een verregaande aanvaarding van vuil en stank. Van enige hygiënische overwegingen was geen sprake, noch onder de lagere groeperingen noch onder de elite. En ook de laatste groep had weinig moeite met de scatologie van die tijd, met de “joyeuse matière” rabelaisienne’. Kenmerkend was tenslotte de grote tolerantie ten aanzien van de voorechtelijke seksualiteit. Zeer globaal genomen komt deze beschrijving natuurlijk overeen met het beeld dat Elias voor deze periode heeft geschetst, maar de nuances zijn essentieel. De seksuele tolerantie, bijvoorbeeld, was beperkt. Bij zonden tegen het huwelijk, bij overspel en zwaardere zonden, reageerde men minder toegevend. Bovendien benadrukt Muchembled, dat het bij het vele geweld niet ging om een Eliaanse ‘aanvalslust’ maar om ‘aanvalsdwang’. Wij vinden beslist geen dorpelingen “qui se laisseraient aller à leurs instincts les plus bestiaux”. Integendeel, achter het geweld scholen talrijke codes. Het ging om kwesties van familie- en groepseer, waarbij vooral van de jongere, ongetrouwde mannen al gauw een gewelddadige reactie werd verwacht (31-2).

In de zestiende eeuw meldde zich echter een elite die dit gedeelde universum langzamerhand achter zich liet en een eigen, hiervan verschillende cultuur ontwikkelde. Het was de periode van de ‘médiateurs’, bijvoorbeeld van de ‘vertellers’, de ‘société conteuse’, zoals die zich eerst met een duidelijke mengeling van orale en schriftelijke tradities had ontwikkeld aan het hof en vervolgens ook in de steden een vruchtbare voedingsbodem had gevonden. Uiteraard gaat het om de *Cent nouvelles nouvelles*, voortgekomen uit het hof van Philips de Goede, de *Heptaméron*, ge-

schreven door Margaretha van Navarra, en later, binnen de stedelijke cultuur, om Noël du Fail en zijn *Propos rustiques* of, aan het einde van de eeuw, om Guillaume Bouchet en zijn *Serées*. Al deze vertellers waren verwant aan andere 'médiateurs', aan schilders zoals Pieter Breugel de Oude en zijn talrijke navolgers. Wat deze bemiddelaars gemeenschappelijk hadden, aldus Muchembled, was hun ambiguïteit: zij namen weliswaar afstand van de oudere cultuur, maar tegelijk boden zij hier een gedocumenteerde weergave van. Kenmerkend is dat zij nog weinig problemen hadden met het vele geweld, met het seksuele gedrag en met alle stank en vuil. Pas aan het einde van de eeuw, bijvoorbeeld bij Bouchet of bij Pieter Breugel de Jonge, vinden wij een meer moraliserende en afwijzende visie op de volkscultuur.

In zijn derde hoofdstuk beschrijft Muchembled vervolgens de derde fase van de algemene ontwikkeling waarin hij het civilisatieproces heeft geplaatst. Het gaat dan om een 'moralisering' via kerk en staat van de samenleving in haar geheel. Ook daar zet Muchembled zich af tegen het Eliaanse civilisatieproces, dat volgens hem een wat al te groot vertrouwen stelt in de menselijke natuur: "il ne voit intervenir aucun agent concret de coercition ou de surveillance" (154). Toch trachtten in de zeventiende eeuw de meeste Europese overheden hun onderdanen een nieuwe, morele orde op te leggen. In Frankrijk was dat een mengeling van het groeiende absolutisme en het post-tridentijnse katholicisme. Voor de elite ging het om een verregaande moralisering van het dagelijks leven, waarin voor de zestiende-eeuwse 'médiateurs' in feite geen plaats meer was.

Onder de massa van de bevolking, met name in de dorpen, verliep het moraliseringsproces echter buitengewoon langzaam. Daar bleef het grotendeels beperkt tot een criminalisering van ongewenst gedrag, maar ook die ontwikkeling is zeer geleidelijk gegaan. Het probleem was niet zozeer dat de Franse justitie een lappendeken vormde van allerlei lokale en regionale jurisdicties. Het was voor de zich uitbreidende koninklijke rechtspraak vooral een kwestie van voortdurende aanpassing en compromissen sluiten. En dat betekende dat het criminaliseringsproces zich binnen de verschillende groepen ook in een verschillend tempo voltrok. In de zestiende eeuw werden voor het eerst maatregelen getroffen tegen marginalen zoals zwervers, zigeuners of gedeserteerde soldaten. Vooral aan het einde van de eeuw werden zij steeds harder bestraft. In de zeventiende eeuw drong het criminaliseringsproces ook in de eigenlijke samenleving door. In de steden werden ter afschrikking van anderen de marginalen nog steeds op het schavot bestraft, maar het is opvallend dat de stedelijke bevolking zelf, althans de vaste inwoners, tamelijk mild werden bestraft. Op het platteland ging het weer anders toe. De weerstand daar, gesymboliseerd in de heksenprocessen (die volgens Muchembled vooral het gevolg waren van een 'pédagogie brutale', een al te hard binnendringen van de wet) was vele malen groter. Na deze eerste, uiterst scherpe confrontatie volgde een tweede, meer geleidelijk proces, waarin het geweld in de dorpen langzamerhand werd teruggedrongen. Dat betekende echter tegelijk dat ook de koninklijke gratieverlening, een ouder rechtssysteem dat duidelijk was toegesneden op de aan dat geweld verbonden processen van genoegdoening en verzoening, aan betekenis verloor. Rond het midden van de achttiende eeuw, zo vermoedt Muchembled, vielen deze delicten alleen nog onder het reguliere strafrecht. Interessant is dat hij met zijn interpretatie tevens een bijdrage levert aan een al langer spelend debat binnen de strafrechtsgeschiedenis. Daar is men het er langzamerhand over eens, dat de vroegmoderne strafrechtspleging een mengeling behelsde van hardvochtige bestraffing enerzijds en het zoeken naar bemiddeling, genoegdoening en verzoening anderzijds. Ook Muchembled sluit zich hierbij aan. Ter verklaring van dat dubbele karakter wijst hij echter op de zeer verschillende tempi waarin het criminaliseringsproces zich voltrok.

Betreft het eerste deel van het boek de meer algemene verbanden tussen elite- en volkscultuur en het het civilisatieproces, in het tweede deel gaat Muchembled vanuit de geschetste verbanden nader in op een aantal specifieke vormen en uitingen van het civilisatieproces. In het vierde hoofdstuk worden op fraaie wijze de 'manières de boire' in de dorps- en buurtkroeg, typerend voor de volkscultuur, geplaatst tegenover de 'manières de table', de bij Erasmus en andere auteurs behandelde tafelmanieren onder de elite. In het eerste geval ging het om een intensieve sociabiliteit, "celui des manières collectives, où les corps se joignent et touchent directement les aliments" (243). Voor de mannelijke dorpsbewoners was de herberg een 'théâtre du monde'. De

auteur benadrukt dat er vaste codes waren bij het binnenkomen, bij het aanzitten, in feite bij iedere handeling: "En ce lieu, il faut savoir boire, rire, jouer, pisser ou vomir en compagnie" (219). Het moedwillig verbreken van die codes, die zo nauw verbonden waren met gevoelens van eer en eigenwaarde, waren dikwijls de oorzaak van het geweld. In feite beschrijft Muchembled hier dezelfde wereld als in zijn *Violence au village*. In zijn typering van de sociabiliteit onder de elite verschilt hij niet zo heel veel van Elias. Ook hij spreekt over een sterkere ontwikkeling van 'Ich' en 'Über-Ich', maar tegelijk legt hij toch een ander accent. Zo beschrijft hij de toegenomen affektbeheersing, de vereiste 'redressement du corps', nadrukkelijk als een distantiëring van de volkscultuur. Vanuit die gedachte vergelijkt hij de vroegmoderne manierenboeken ook met de schilderkunst uit die tijd. Het is bijvoorbeeld opvallend dat Breugel en zijn volgelingen de boeren nog schilderden in karikaturale houdingen, precies die houdingen die in de manierenboeken meer en meer als onbeschaafd van de hand werden gewezen. In de zeventiende eeuw verschijnt geleidelijk een ander beeld. Dan worden ook boeren afgebeeld die in hun houding en gebaren maar weinig verschillen van de elite: voor Muchembled een aanwijzing dat ook de schilderkunst zich langzamerhand heeft aangepast en nu, evenals de literatuur, geen bemiddelende rol meer speelt.

In het vijfde hoofdstuk komt vervolgens de affektbeheersing binnen het gezin aan bod. Het is een verrassend hoofdstuk. Zo schaart Muchembled zich achter Ph. Ariès in diens mening dat het gezin vóór de zeventiende eeuw een zeker gebrek aan affectie heeft gekend. Dat is een uitdagende stellingname, gezien het feit dat Ariès juist op dit punt zeer veel kritiek heeft ontvangen. Muchembled biedt echter een intrigerende verklaring. Volgens hem heeft het kerngezin in de loop der eeuwen, ondanks zijn ogenschijnlijke continuïteit, zeer verschillende functies vervuld. Zo meent hij dat tot in de zestiende eeuw en, wat het Franse platteland betreft, nog lange tijd daarna de opvoeding en de persoonlijkheidsvorming onder de mannelijke jongeren niet in het gezin hebben plaats gevonden maar juist daarbuiten: in de gestructureerde jongerenbendes, de 'abbayes' of 'royaumes de jeunesse'. In zulke groepen werden de jongens, in hun concurrentie met andere bendes, opgevoed in een gewenste viriele ethiek, een mannelijk eergevoel dat ten nauwste verbonden was aan de eigen gemeenschap. Voortbouwend op de antropoloog Robin Fox signaleert Muchembled een precair evenwicht tussen drie 'blokken': naast de getrouwde en ongetrouwde vrouwen die samen één 'blok' vormden onderscheidt hij de gevestigde, getrouwde mannen en de nog ongetrouwde mannen, de jongeren die zich in hun bendes min of meer in de marge van de lokale gemeenschap bevonden. Vanaf de zestiende eeuw werd dat evenwicht echter in toenemende mate verstoord, met name in de steden. Daar was geen ruimte voor de 'royaumes de jeunesse'. In plaats daarvan werd de socialisering van deze jongeren meer en meer een kwestie van het kerngezin, vooral van de vader, wiens pedagogische rol in dezelfde periode in het algemene moraliseringsproces juist sterk werd benadrukt. Pas met deze opwaardering van het vaderlijk toezicht kon nu ook een adolescentie ontstaan in de huidige, moderne betekenis van het woord, aldus Muchembled. En dat betekent weer dat Freudiaanse categorieën, als zij al van nut kunnen zijn, gezien het weinige materiaal dat bewaard is gebleven, hoogstens vanaf de zestiende en zeventiende eeuw kunnen worden toegepast.

Het laatste hoofdstuk, tenslotte, geeft een 'smaak van de elite', waarin elite- en volkscultuur opnieuw tegenover elkaar worden geplaatst. Het civilisatieproces is immers ook een 'apprentissage du dégoût', een zich afzetten tegen de smaak en voorkeuren van andere groeperingen. Als een van de voornaamste bronnen om die tegenstellingen in kaart te brengen noemt Muchembled hier de boedelinventarissen. Kleding, huisraad en de inrichting van het huis bieden uiteraard waardevolle gegevens voor een dergelijke geschiedenis, ook daar lag distinctie. Toch stelt dit laatste hoofdstuk de lezer enigszins teleur, misschien omdat het Franse onderzoek naar deze bron nog maar nauwelijks op gang is gekomen. Daarnaast zou ook in dit hoofdstuk een vergelijking met picturale bronnen op zijn plaats zijn geweest.

Het meest waardevolle van de *Invention* is ongetwijfeld, dat ons hier een overtuigend beeld wordt gegeven van de volkscultuur, de cultuur die door Elias nog al te zeer in de negatieve termen werd geschetst die de elite hiervoor over had. Dat groeiende onbegrip onder de adel en de burgerij, de distinctiezucht en het *dédain*, al die aspecten worden telkens weer in beeld gebracht, waarbij

op bewonderenswaardige wijze de verschillende ontwikkelingen binnen de twee culturen in hun onderlinge samenhang worden geplaatst. In die zin is de *Invention*, behalve een inventieve studie, ook een indrukwekkende synthese van het huidige onderzoek. Uiteraard valt op een synthese altijd het nodige aan te merken. Er zijn altijd lacunes, hier bijvoorbeeld op het gebied van kerk en religie. Beide komen er met enige verwijzingen naar Jean Delumeau wel erg bekaaid vanaf. Zo zijn er meer lacunes, maar de voornaamste winst ligt toch wel daarin, dat Muchembled niet alleen zijn ideeën uit 1978 duidelijk achter zich heeft gelaten maar dat hij tegelijk een reeks nieuwe en stimulerende inzichten, zowel voor historici als voor volkskundigen, heeft aangereikt.

Wie vervolgens Muchembleds *La violence au village* ter hand neemt, herkent veel van de *Invention*, maar tegelijk is er toch ook iets merkwaardigs met dit boek. Hoewel het een jaar later is verschenen, bevat het geen enkele van de kritische opmerkingen ten aanzien van *La culture populaire*. Over de vele wisselwerkingen tussen elite- en volkscultuur of over culturele bemiddelaars tussen de beide culturen wordt nauwelijks gesproken. Daarentegen komt de term 'acculturatie' regelmatig voor (bijvoorbeeld 69-70 en 336). Ook wordt opnieuw de continuïteit van de volkscultuur benadrukt: "l'impression dominante", zo schrijft hij met enig voorbehoud, "est celle d'une forte stabilité". Op dezelfde wijze worden ook weer de collectieve angsten genoemd. Evenals Robert Mandrou bespeurt Muchembled een "ubiquité multiforme de la peur" (139). En ook in het gebruik van schilderijen, die hier louter als realistische weergave van het dorpsleven worden opgevoerd, toont hij zich hier toch naïefer dan in zijn vorige boek. In methodologisch opzicht is dit nieuwe boek duidelijk een stap terug, een merkwaardige ontwikkeling die pas begrijpelijk wordt, als wij in de inleiding lezen dat het hier een bewerking betreft van Muchembleds 'thèse d'état' die hij in 1985 aan de Sorbonne verdedigde. Het heeft hem uiteindelijk jaren gekost voor hij zijn 'thèse' – en dan nog maar twee delen hieruit – bij een uitgever kon onderbrengen. Opvallend genoeg is het niet een Franse maar een Belgische uitgever geworden. Het ging hier natuurlijk om een uiterst lijvig manuscript, maar kennelijk is het Franse respect voor de geschiedenis toch ook weer niet zo groot als wij in Nederland zo graag denken.

In zijn *Violence* heeft Muchembled een fascinerend beeld gegeven van het dorpsleven (en vooral van het vele geweld daarin) in het graafschap Artois tussen ongeveer 1400 en 1660. In die periode behoorde Artois eerst aan de hertogen van Bourgondië, later aan de koningen van Spanje, waarna het in 1660 werd veroverd door Lodewijk XIV. Het graafschap heeft dus nooit in de onderzochte periode onder Franse heerschappij gestaan, wat niet wegneemt, aldus de auteur, dat het "sans équivoque" tot de Franse beschaving heeft behoord. Daarover valt natuurlijk te twisten. Als voornaamste bron heeft Muchembled, evenals Davis in haar *Fiction in the Archives* (elders besproken in dit nummer), een groot aantal gratiebrieven gebruikt die voor de onderzochte periode bijna volledig bewaard zijn gebleven. In totaal gaat het om 3468 stuks. Maar in tegenstelling tot Davis, die merkwaardig genoeg niet wordt aangehaald, heeft hij zich niet gericht op de 'fictieve' kwaliteiten van deze documenten. Hij is louter geïnteresseerd in de inhoudelijke informatie, wat kunnen deze brieven bijdragen aan een 'ethnologie historique' van het toenmalige Artois? Zijn bronnenkritiek is sterk verwant aan die van Davis: het gaat om een deels literair, deels juridisch genre, waarin de gratievragers stevast in positieve en het slachtoffer in negatieve termen geschilderd wordt. Ook Muchembled meent echter dat er van een werkelijke verdraaiing van de feiten geen sprake was, omdat de brieven ook in Artois steeds door een lokale rechtbank geratificeerd moesten worden. Voor hem ligt het unieke van de documenten vooral daarin, dat in het streven naar 'vraisemblance', naar een zo groot mogelijke overtuigingskracht, de meest banale omstandigheden breed werden uitgemeten. En die bieden de onderzoeker een zeldzaam inzicht in het collectieve gedrag van die tijd en in de daarachter liggende mentale structuren. Het geheel is verdeeld in vier hoofdstukken. Het eerste beschrijft zulke parameters als tijd, plaats, vormen en ontstaan van het geweld. In het tweede hoofdstuk worden de alledaagsheid en de ambivalentie van dat geweld gezien vanuit de angsten, ziektes en gevaren waarmee de mensen toen te maken hadden. Hoofdstuk drie vormt het aardigste gedeelte van het boek. Daar worden de dorpelingen in hun onderlinge relaties, in hun 'presentation of self' geschilderd, of zij zich nu in de kroeg of op

de plaatselijke kermis bevonden. In het laatste hoofdstuk wordt in meer algemene lijnen de gemeenschappelijke gevoelens tegenover dood en leven en tegenover feest, religie en andere verschijnselen behandeld.

In maar liefst 97% van alle gratiebrieven ging het om dodelijk geweld. Gemeten aan het aantal inwoners was het toenmalige Artois een gewelddadige, maar zeker geen barbaarse samenleving. De gratievragers verdedigden zich uiteraard met het argument, dat zij de ander niet hadden willen doden, dat zij niet met opzet hadden gehandeld, maar in de meeste gevallen is dat waarschijnlijk ook de waarheid geweest. Zo bleken in bijna de helft van de gevallen waarin zulke details werden vermeld de verwondingen aan het hoofd te zijn aangebracht. Met andere woorden, had de aanvaller de ander ook werkelijk willen doden, dan had hij zijn mes wel in de buik of in het hart geplant. Ook stierf 90% van de slachtoffers niet ter plekke, maar pas na enige dagen of weken, vermoedelijk aan een opgelopen infectie. Het grote aantal doden moet ook zeker worden toegeschreven aan de gebrekkige medische inzichten van die tijd. Opvallend genoeg vloede het meeste bloed in de maanden mei, juni en juli, met name op de vele zon- en feestdagen. Dat laatste was ook al door Davis geconstateerd. De plaats van het misdrijf was dikwijls de kroeg, maar ook het dorpsplein, als daar bijvoorbeeld gedanst of kermis gehouden werd. Vrouwen waren nauwelijks vertegenwoordigd onder de gratievragers. In het algemeen ging het om mannen uit de lagere groeperingen. En onder hen ging het met name om de nog niet gevestigde mannen, om de ongetrouwde jongeren.

In het tweede hoofdstuk wijst Muchembled op de eigen woning, het omringende land en het dorp als territorium dat telkens tegen indringers en buitenstaanders verdedigd moest worden. Vooral 's avonds was het ongevraagd binnentreden van andermans woning riskant: een gewelddadige reactie lag dan voor de hand. Hetzelfde gold voor het land: jongens, bijvoorbeeld herders of koeiejongens, werden opgevoed met de gedachte dat dit verdedigd moest worden tegen degenen die hier niets te zoeken hadden. Bij de resulterende gevechten werden zij zelfs door hun ouders en andere familieleden aangemoedigd. Verwant daaraan was het dorpsbesef. Tijdens feesten vonden dikwijls gevechten plaats tussen de verschillende 'royaumes de jeunesse'. In ieder geval had de dorpsjeugd dan 'recht' op het eigen plein en moesten jongeren uit andere dorpen, voor zij werden toegelaten, hiervoor een zekere genoegdoening geven. Werd dat geweigerd, dan was een confrontatie haast onvermijdelijk. Uiteraard speelde de krappe huwelijksmarkt hierbij een rol. Muchembled beschouwt deze 'territoriumdrift' als een uiting van een 'intense xenofobie', een van de vele angsten die hij aan de toenmalige samenleving toeschrijft. Toch lijkt mij dit een weinig gelukkige term, al was het alleen maar omdat die xenofobie, zoals hijzelf schrijft, tot de eigen 'pays', de eigen streek, werd beperkt. Daarbuiten – het ging om een gebied met een straal van zo'n twintig tot dertig kilometer – waren relaties met vreemdelingen, afgezien van soldaten, zwerfers of dieven, in feite neutraal. Het lijkt dan ook zinniger, zoals Muchembled op andere plaatsen doet, om deze territoriumdrift hoogstens te zien als de keerzijde van een sterke onderlinge solidariteit. De solidariteit met de eigen dorpsgemeenschap speelde uiteraard alleen binnen de onderlinge wedijver in de eigen streek.

Het meest boeiende hoofdstuk is ongetwijfeld het derde, waarin Muchembled aan de hand van Erving Goffman en de etholoog E.T. Hall, de onderlinge sociabiliteit beschrijft. In de lokaties waar men samen kwam – de kroeg, het plein of de kerk – ging het om een 'presentation of self', waarin Halls 'hidden dimension' een essentiële rol vervulde. Ieder kon met het eigen lichaam een zekere ruimte voor zichzelf markeren of daarmee de ruimte, het territorium van een ander doelbewust binnendringen. Vooral in de intensieve sociabiliteit van de kroeg was de onderlinge omgang in sterke mate symbolisch geladen. Alleen al het binnenkomen was gebonden aan een 'code de dédramatisation'. Maar hetzelfde gold voor de 'manières de boire', voor het aanzitten of voor het aanbieden en aannemen van een drank. Zelfs het handen schudden had een sterke symbolische betekenis, niet als groet maar als teken van 'apaisement'. Toch lagen de conflicten juist in de dorpsherberg voor het oprapen. De ruimte was klein, men kon zijn vijanden moeilijk ontlopen. Bovendien werden de gemoederen al gauw verhit door de drank, het kaartspel of de weddenschappen die graag werden aangegaan. Juist dan werd het territorium van de ander moedwillig binnen-

gedrongen. De gevoelens van eer en zelfrespect waren direct verbonden aan de eigen fysieke integriteit. Een ander aan de baard trekken, hem de muts van het hoofd rukken gold, evenals de wonden die aan het hoofd werden aangebracht, als vernederend en ontarend. Grievender nog was het urineren in andermans muts. Die fysieke vernedering ging uiteraard gepaard met verbaal geweld, bijvoorbeeld door de kuisheid of goede naam van andermans vrouw of anders van diens moeder of dochters in twijfel te trekken. In hun reputatie lag de eer van het hele gezin besloten.

Volgens Muchembled werd de kroeg vooral door de volwassen mannen bezocht, de jongerenbendes hadden elders hun terrein. Hun domein begon 's avonds, als de volwassenen afwezig waren (en als zij er wel waren werden zij dikwijls naar huis gestuurd). Het ging inderdaad, zoals Muchembled al in zijn *Invention* beschreef, om een afzonderlijk socialisatieproces dat voor ieder van de jongeren met het huwelijk werd afgesloten. De activiteiten van deze bendes konden vreedzaam zijn, als bijvoorbeeld in kleine groepen de meisjes werden opgezocht, waar dan soms een serenade werd gegeven met een hiervoor ingehuurde muzikant. Werd in een naburig dorp een feest gehouden, dan werden de meisjes uit het eigen dorp hierheen en ook weer terug gebracht. Maar tijdens die feesten en die tochten werd geregeld met andere bendes gevochten, al had ook dat geweld een sterk ritueel karakter. Het waren eerder uit de hand gelopen schermutselingen, waarvoor de vorst dan ook sneller gratie verleende dan bij de gevechten tussen volwassenen.

In een laatste hoofdstuk worden tenslotte verschillende aspecten van de toenmalige samenleving behandeld, bijvoorbeeld feest en vermaak, devotie en seksualiteit. De gratiebrieven bieden hier aardige details, maar vergeleken met Muchembleds eigen werk en met dat van anderen geeft dit hoofdstuk toch niet zo heel veel nieuws. Daarentegen wordt vooral hier de stabiliteit van de volkscultuur weer naar voren gehaald en worden met grote stelligheid allerlei feesten en hoogtijdagen gepresenteerd als een mengeling van christelijke en heidense overleveringen, compleet met de onvermijdelijke vruchtbaarheidsrituelen. Dat is jammer in dit verder zo levendige en interessante boek. – H.W. Roodenburg.

Nolan, Mary Lee, & Sidney Nolan. *Christian pilgrimage in modern Western Europe.* Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1989. (Studies in religion). xix + 422 p., tatr. ill., tab., krt.; ISBN 0-8078-1814-3.

Deze studie sluit een twaalf jaar geleden begonnen onderzoeksproject af. Centraal in dit Amerikaanse project staat een data base waarin gegevens over 6150 christelijke heilige plaatsen ('shrines') in zestien Westeuropese landen bijeen werden gebracht. Het materiaal werd in eerste instantie vergaard door het uitsturen van vragenlijsten naar de diverse bisdommen en (overkoepelende) bedevaartorganisaties. Het op deze wijze verkregen basismateriaal werd via allerlei bronnen aangevuld. Vervolgens werden 852 heiligdommen bezocht door een onderzoeksteam. De doelstelling van project en boek om de verschillende dimensies van de huidige Westeuropese pelgrimage te beschrijven en te interpreteren (met daarbij bijzondere aandacht voor regionale variaties in typen van heilige plaatsen) is direct aan de data base gekoppeld. Doordat de in classificaties en typen gevatte en vaak ook tot getallen gereduceerde gegevens het uiteindelijke analysemodel bepalen, en in mijn ogen ook beperken, overschaduwet het beschrijven het interpreteren nadrukkelijk.

Uiteengelegd over zeven thematische hoofdstukken wordt een geweldige hoeveelheid data over bedevaartoornden gepresenteerd. Tabellen, grafieken en verspreidingskaarten vormen belangrijke bakens in de massa getallen en dwarsverbindingen tussen data. Aldus is een relatief breed scala van gegevens ten aanzien van de bedevaartplaatsen verzameld. Achtereenvolgens komen onder andere aan de orde: aantallen 'shrines' per regio of land, (gemiddelde) bezoekersaantallen, geografische verspreiding, gegevens over de oorden gekoppeld aan allerlei demografische gegevens van land en regio (inwoneraantal, aantal katholieken), gegevens over verschillende bedevaarttypologieën, over motieven, plaatsing van festiviteiten op de jaarkalender (seizoensgebondenheid), gegevens over ontstaan (ook verbonden met historische context), gegevens over aard van devotiesubject (hier wordt de indeling van personen en zaken gehanteerd: personen: Maria, Christus, heiligen; of zaken: relieken, beelden e.d.), ook wordt er rekening gehouden met primaire en se-

cundaire vereringsobjecten, en wordt de stoet van heiligen uitgesplitst naar populariteit (met Anna, Leonardus en Antonius van Padua als 'top drie'); tenslotte zijn er de gegevens over het ontstaan van het oord, en over de situering (centraal, afgelegen, verbonden met grot, bron, boom e.d., band met 'pre-christian shrine').

In de veelheid van mogelijkheden voor kruisverbindingen tussen deze gegevens is gekozen voor zes hoofdlijnen: 1. variatie en verspreiding van de bedevaartoornden; 2. type of karakter van de bedevaart; 3. periodisering; 4. object van de devotie: heilige personen en heilige zaken; 5. ontstaansverhalen; 6. de locatie of situering van de plaatsen. Deze zes thema's bieden steeds het oriëntatiepunt voor combinaties van databestanden. Opvallend hierbij is de moeite die men zich heeft getroost om de complexiteit van een ritueel (denk alleen maar aan de verspreiding in tijd en plaats!) recht te doen.

Hiermee raak ik dan tegelijk het grote probleem van dit soort studies. Wat is uiteindelijk de reikwijdte van dergelijk grootschalig inventariserend onderzoek? Allerlei vermoedens en algemeen veronderstelde patronen worden nu kwantitatief bevestigd (of een enkele maal ook gefalsificeerd), maar de waarde van de data voor nieuwe vraag- en probleemstellingen, voor het toetsen van interpretatiemodellen blijkt vrij gering. Bovendien moeten er vooraf omwille van het computerfiche allerlei zeer inhoudelijke beslissingen worden genomen. Op het gebied van historische data, maar ook op het terrein van hachelijke onderscheidingen tussen religieuze en toeristische motieven, op het terrein van de veronderstelde uitstraling van een bedevaartoord, en vooral natuurlijk ten aanzien van de preambule van de (werk)definitie van bedevaart en bedevaartoord. Enerzijds zien de auteurs zich gedwongen te werken met zogenoemde 'operational definitions' ('for inventory purposes', vgl. bv. p. 6), en anderzijds wordt in de analyse soms een afwijkende definitie geïntroduceerd (zie bv. p. 115). Ook kunnen er vragen gesteld worden bij de bronnen waaruit men putte. Een groot deel van de gegevens kwam niet via eigen observatie of onderzoek binnen, of via direct aan een bepaalde bedevaartplaats verbonden informanten, maar via indirecte uitspraken van centraal geachte (meestal kerkelijk-pastorale) instanties, organisaties, bureaus e.d. De geografische tabellen geven mij althans de indruk dat deze indirecte informatiestroom niet in elke regio even rijkelijk vloeide.

Ondanks deze kritische notities beschouw ik het boek als een buitengewoon belangrijk en nuttig boek, het reikt een schat aan gegevens aan met betrekking tot de Europese bedevaartplaats(en), en kan ook zeker ten dele als model dienen voor kleinere op een bepaalde regio gerichte inventarisatie-projecten. Maar staan blijft voor mij ook hier dat men het heuristisch vermogen van de computer rijkelijk heeft overschat.

Het boek bevat een omvangrijke literatuurlijst (pp. 381-401) met als laatste, en voorzover ik kon nagaan enige Nederlandse titel: *Het zwarte Christusbeeld in de Sint Maartenskerk te Vijk-Maastricht* (sic) uitgegeven door de Broederschap van het H. Kruis in 1959. Kortom: een breed opgezet boek, maar niet diep. – P.G.J. Post.

Otterloo, Anna Hermine van. *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990). Een historisch-sociologische studie.* Amsterdam: Bert Bakker, 1990. xvi + 369 p., ill.; f 49,50; ISBN 90-351-0974-0.

Het is verheugend om te constateren, dat de belangstelling voor het voedingsonderzoek in de sociale en culturele wetenschappen de laatste tien jaar in binnen- en buitenland toeneemt. In Nederland heeft Anneke van Otterloo als docente in de sociologie en als schrijfster van diverse interessante studies daar een niet onbelangrijke bijdrage aan geleverd. Voor deze studie, die in oktober 1990 ook als dissertatie verschenen is, heeft ze een vijftal van haar tussen 1983 en 1989 gepubliceerde artikelen (die alle eerder in dit tijdschrift besproken zijn) herzien, en vervolgens heeft ze deze aangevuld met een drietal geheel nieuwe hoofdstukken over de negentiende-eeuwse voeding in de Nederlandse steden. Dit resulteerde in een indrukwekkende historisch-sociologische studie over het ontstaan en de ontwikkeling van het moderne voedingspatroon.

In deze studie worden de vele veranderingen die zich in de periode 1840-1990 in de Nederlandse voeding hebben voorgedaan, in hoge mate gerelateerd aan: de steeds groter wordende betekenis van de techniek, de uitbreiding van de distributiekkanalen, de toenemende invloed van wetenschappelijke kennis op voedingsgebied en een versterking van de greep van de overheid op de productie en distributie van voedingsmiddelen. Deze processen van industrialisering en modernisering zorgden er samen voor, dat de vrij directe afhankelijkheid van de mens van de (ongewisse) natuur vervangen is door complexe netwerken van menselijke interacties. Was de mens omstreeks 1840 over het algemeen nog vrij goed op de hoogte van de voortbrenging van zijn voedsel, nu anderhalve eeuw later is hij van de herkomst ervan vervreemd geraakt. Voor bijna alles wat hij eet, is hij volstrekt afhankelijk geworden van een ongekend groot aantal vreemden, die zich vaak op zeer grote afstand van hem bevinden. Duidelijk blijkt hieruit hoezeer ze zich heeft laten inspireren door Elias, met Menell in diens voetspoor.

Als beginpunt voor de onderzoeksperiode werd 1840 gekozen, niet alleen omdat de moderne produktiemethoden zich omstreeks die tijd begonnen aan te kondigen, maar ook omdat toen in Europa de laatste hongersnood als gevolg van ziekte en misoogsten van de aardappel plaatsvond. De onderzochte periode zelf wordt globaal in tweeën verdeeld: de periode vóór 1900, en die erna. Vóór 1900 overheersten schaarste en sociale ongelijkheid in de voeding en stond het 'eten om te overleven' op de voorgrond. In de periode erna wordt de belangstelling voor de kwantiteit van het voedsel langzamerhand verdrongen door de kwalitatieve aspecten ervan. Dit onderscheid is subtiel in de titel van het boek tot uitdrukking gebracht in het woordpaar 'eten' en 'eetlust'.

Na een inleidend hoofdstuk over probleemstelling, perspectief en werkwijze volgen de drie negentiende-eeuwse hoofdstukken, waarin de Nederlandse voedingssituatie uit die tijd geanalyseerd wordt met behulp van een geweldige hoeveelheid zeer divers materiaal (archiefmateriaal en andere primaire bronnen, kwantitatieve gegevens, kookboeken, literatuur). De instabiliteit van de voedselvoorziening, evenals het ontbreken van een effectieve controle op de kwaliteit van het voedsel, de slechte water- en brandstofvoorzieningen, de grote sociale verschillen en de diepe armoede maakten dat de voeding van met name de omvangrijke lage inkomensgroepen de gehele negentiende eeuw zowel in kwantitatieve als kwalitatieve zin onvoldoende was. Hoewel er vóór 1870 al tijdgenoten waren die inzagen, dat er een probleem van de volksvoeding bestond, was men over het algemeen van oordeel dat hier niets aan te veranderen viel. De eersten die het probleem onderkenden, waren afkomstig uit de geneeskundige wereld, daarna volgden economen die zich met het armoedeprobleem bezighielden, en fabrikanten die te maken hadden met lage arbeidsprestaties van werknemers in snel groeiende bedrijven.

Voor de verbetering van de kwantiteit en de kwaliteit van het voedsel zijn volgens Van Otterloo de toenemende invloed van de wetenschappelijke kennis en van de industriële voedselproductie van doorslaggevend betekenis geweest. Maar pas toen de overheid haar controlerende taak op zaken als vervuiling en voedselvervalsing aanvaardde, en regelgevend op ging treden, konden de hygiënische en gezondheidsomstandigheden van diegenen die op het goedkoopste voedsel aangevoerd waren zich verbeteren, te meer ook omdat inmiddels de welvaart geleidelijk ging stijgen. Hoewel de voedingssituatie nog lang niet ideaal te noemen was, waren deze veranderingen omstreeks 1900 alle in gang gezet. Deze over het geheel genomen positieve ontwikkeling werd versterkt door de instelling van collectieve voorzieningen voor water en vuur (o.a. gas), die naast de beschikbaarheid over voedsel tot de basisvoorwaarden van een goede voeding gerekend moeten worden. Het gevolg van een en ander was wel, dat de huishoudelijke zelfvoorziening en de kleinschalige bedrijvigheid, die omstreeks 1800 zelfs in de steden nog vrij normale verschijnselen waren, aan het einde van de negentiende eeuw meer en meer vervangen werden door een zich sterk uitbreidend maatschappelijk netwerk, dat de mensen, die vroeger afhankelijk waren van de natuur, nu veel afhankelijker van elkaar maakte.

De opzet van de hoofdstukken 5 t/m 9 over de twintigste eeuw is anders dan die van de negentiende-eeuwse hoofdstukken. Wat dat betreft is er geen eenheid van benadering. De hoofdstukken 2 t/m 4 geven een vrij breed beeld van de maatschappelijke achtergronden en de aard van de negentiende-eeuwse voeding en zijn als het ware als een afgeronde monografie op te vatten. In

het twintigste-eeuwse gedeelte, dat gebaseerd is op eigen onderzoek van Van Otterloo, worden daarentegen enkele (overigens zeer belangrijke) thema's uitgediept, die een bepaald facet van de voeding belichten. Van een uitwerking van de twintigste-eeuwse voeding in haar totaliteit is geen sprake meer. Wel worden de lijnen uit de eerste hoofdstukken doorgetrokken. Zo wordt de dominante rol die de wetenschap en de techniek bij de totstandkoming van het moderne voedingspatroon hebben gespeeld, verder ingevuld in respectievelijk hoofdstuk 5 over de betekenis van de kookleraresen bij de verbetering van de voedingsgewoonten en in hoofdstuk 6 over de stijging in het gebruik van moderne keukenapparatuur en van industrieel bewerkte voedingsmiddelen.

Dat de invloed van de industrie op de voedselvoorziening ook negatieve kanten kent, komt naar voren in hoofdstuk 7, dat gewijd is aan de herleving en de betekenis van het gebruik van alternatief voedsel. De vele richtingen die zich hierin laten onderscheiden (zoals de ecologische beweging, de macrobiotiek, het vegetarisme en de reformbeweging) hebben volgens Van Otterloo hun gevoelens van onbehagen gemeen, die opgewekt worden door de toenemende invloed van de moderne produktiemethoden in de voedselbewerking en de ondoorzichtig lange distributieketens. Het gebruik van alternatief voedsel verklaart ze dan ook als een manifestatie van verzet tegen de druk van de beschaving in moderne industriële samenlevingen.

Het achtste hoofdstuk gaat in op de opkomst en de snel groeiende populariteit van exotisch voedsel in Nederland sinds de tweede wereldoorlog, die merkwaardig contrasteren met de lage status van buitenlandse migrantengroepen. Omdat uit het onderzoek blijkt, dat zowel de Nederlanders als de migranten door elkaars voedsel en eetgewoonten worden beïnvloed, meent Van Otterloo dat de afstand tussen autochtonen en allochtonen niet vergroot wordt door de voeding. Of dit ook als teken van toenadering tot elkaar geïnterpreteerd moet worden, is minder duidelijk.

In hoofdstuk 9, het laatste hoofdstuk over de voeding van de twintigste eeuw, is de sociale ongelijkheid centraal gesteld. Hierbij worden de ideeën van Bourdieu over klassegebonden voorkeuren en Elias' civiliseringstheorie met elkaar verbonden. In de negentiende eeuw bestonden er vooral sociale voedingsverschillen in kwantitatieve zin. De rijken deden zich te goed aan copieuze maaltijden, terwijl de armsten zo ze al geen honger leden, in elk geval met weinig voedsel genoeg moesten nemen. Anno 1990 blijkt het sociale onderscheid andere vormen te hebben aangenomen. Het zijn nu juist de lagere inkomensgroepen die 'veel, vet en zoet' eten, terwijl de midden- en hogere groepen zich van de lagere proberen te onderscheiden door zich te beheersen en een 'gezonde' voeding na te streven. Er zijn nauwelijks sprekender voorbeelden te geven van de civiliseringstheorie, die ervan uitgaat dat de lagere klassen in hun leefwijze en voorkeuren altijd een stap achter zullen blijven lopen bij de hogere groepen.

Tenslotte bevat het boek nog twee appendices: één over de stand van het voedingsonderzoek in de sociale en culturele wetenschappen, zowel in het binnen- als het buitenland, en één over de bronnen en methoden die daarbij gebruikt of toegepast worden. Een omvangrijke bibliografie en een register op persoonsnaam besluiten het geheel.

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn geworden, dat deze studie voor het voedingsonderzoek in Nederland van grote betekenis is. Tot de grootste verdiensten van het boek moeten met name gerekend worden: het veelvuldig gebruik van interdisciplinair voedingsonderzoek en de brede maatschappelijke visie op de voeding die erin ontwikkeld wordt. Wie geïnteresseerd is in 'hoe', 'waar', 'wanneer' en 'door wie' er 'wat' gegeten werd, komt met dit boek minder aan zijn trekken, want over de feitelijke voeding van de verschillende maatschappelijke groeperingen en de Nederlandse voedingsgewoonten komen we weinig te weten, relatief het meest nog in de historische hoofdstukken; voor de twintigste eeuw wordt dit alles (kennelijk) bekend verondersteld. Alle aandacht richt zich op de maatschappelijke achtergronden van de voeding, op de krachten die op de voeding werken en op datgene wat de voeding ons kan zeggen over de samenleving als geheel, en dit is gezien de sociologische herkomst van de schrijfster natuurlijk ook een vanzelfsprekende benadering. Er kan dan ook niet anders gezegd worden dan dat ze op overtuigende wijze in haar opzet is geslaagd.

Hoewel het boek uitvoerig ingaat op de veranderingen in de Nederlandse voedingssituatie in de laatste anderhalve eeuw is de titel ervan 'Eten en eetlust in Nederland (1840-1990)' toch wat te ambitieus. Er is vooral onderzoek gedaan naar de voedingsomstandigheden in de steden, en dan met name de grote steden. Het is echter de vraag of gegevens uit een stad als Amsterdam ook voor steden als Zwolle, Delfzijl of Middelburg gelden. En wat te denken van de voeding op het platteland in diezelfde periode? De overeenkomsten in leefwijze van stad en land zijn nog maar van zeer jonge datum. Tot voorbij het midden van deze eeuw bestonden er aanzienlijke verschillen tussen beide. In 1900 woonde 50% van de Nederlandse bevolking in gemeenten die als 'stedelijk' gekwalificeerd kunnen worden (vgl. *Zicht op de Nederlandse stad*. Haarlem 1981, p. 47), dat wil zeggen dat de andere helft toen nog op het platteland leefde. Wat de voedselvoorziening betreft bleven grote groepen plattelandsbewoners in tegenstelling tot in de stad zich tot na de tweede wereldoorlog sterk op zelfverzorging richten. Op collectieve voorzieningen voor water en vuur, die Van Otterloo terecht als basisvoorwaarden voor een goede voedselbereiding aanmerkt, hebben vrij grote gebieden soms een halve eeuw langer moeten wachten dan de steden. Uit het begin van de jaren vijftig herinner ik me bijvoorbeeld nog woningen op het platteland die geen water- en gasaansluiting en geen riolering hadden. En hoewel hun aantal toen wel snel afnam, werd het verschijnsel als zodanig nog niet als abnormaal ervaren. Let wel: het betrof woningen *binnen* de bebouwde kom en we schrijven 1954. Dergelijke verschillen tussen stad en land en de langdurige achterstandspositie van het platteland, die ook weer regionaal gevarieerd was, mogen niet veronachtzaamd worden, al zou het alleen maar zijn vanwege hun vertragende effect op het moderniseringsproces. Het is nog maar enkele decennia dat de leefwijze van de plattelandsbekvolking zich niet of nauwelijks meer onderscheidt van die van de stedelingen. Als oorzaken van deze snelle omwenteling moet onder meer gedacht worden aan een gerichte actie van overheidswege tot 'streekverbetering' in de jaren vijftig, de omvangrijke welvaartsstijging in de jaren zestig, de televisie, de auto, het forensisme en toerisme.

Afgezien van de sterke oriëntatie op de voedingssituatie in de (grote) steden, is er weinig in het boek dat geen aanleiding tot bewondering geeft. Het is zeer onderhoudend en met veel overtuigingskracht geschreven. We krijgen zicht op de krachten die de voeding de laatste anderhalve eeuw hebben doen veranderen. Van Otterloo heeft er zich ook niet gemakkelijk vanaf gemaakt. Zo heeft ze bijvoorbeeld gebruik gemaakt van een overweldigende hoeveelheid nationale en internationale studies uit een groot aantal verschillende wetenschappen. De maar liefst 40 pagina's tellende bibliografie alleen al is van grote waarde. Kortom: een boek dat om meer dan één reden veelvuldig geraadpleegd zal worden. – Jozien Jobse.

Pacey, Philip. *Family art*. Oxford/Cambridge: Polity Press, 1989. ix + 181 p., 16 ill.; ISBN 0-7456-0664-4.

Pacey omschrijft 'family art' als het visuele aspect van de familie- of (beter?) gezinscultuur. Dit visuele element krijgt in tegenstelling tot de geschreven, verbale en gedragscomponenten van deze cultuur veel minder aandacht. Hij verkent het terrein met een stijl van schrijven die zich met name kenmerkt door terughoudendheid. Geen overvloed aan literatuurverwijzingen, geen theoretische concepten, geen overdaad aan afbeeldingen, voorbeelden, of historische 'doorkijkjes'. Vooral via evocatieve en beeldende citaten (maar dus toch weer geschreven of verbale communicatie!) worden enkele belangrijke aspecten van 'family art' verkend. Alleen in het eerste hoofdstuk 'What is family art?' wordt het terrein afgebakend. Maar ook hier uiterste terughoudendheid ten aanzien van theorievorming en definities. Het begrip 'family art' wordt nader omschreven, maar twee andere belangrijke theoretische aspecten, het begrip 'family' en het kader van waaruit de auteur werkt worden eigenlijk voornamelijk gerelativeerd ("This is the tradition, 'Western' and predominantly middle class, which I have been born into, am familiar with, and cannot avoid writing from within." (p. 8v.)). Na een korte historische schets van de verbeelding van huis en gezin komen allerlei vormen en rituelen om het huis 'aan te kleden' (permanent of tijdelijk) en met name de gezinsportretten aan de orde (geschilderd en gefotografeerd). Een apart hoofdstuk is

gewijd aan het familie/gezins-album. Voorts krijgen de wereld van het kind, de tuin als onderdeel van 'het huis', gastvrijheid, bepaalde religieuze uitingen van koestering van huis en haard, en een uitwerking van de eerder aangehaalde ceremoniën, de wijze waarop in de loop van de jaar-kring bepaalde objecten via rituelen centraal worden gesteld (kerstmis, verjaardag e.d.), bijzondere aandacht. Een bescheiden notenapparaat wordt tenslotte gevolgd door een thematisch geordende bibliografie.

Uit noten en bibliografie blijkt overigens hoe de auteur bijna uitsluitend put uit Engelse, Amerikaanse en Scandinavische literatuur. Dit prikkelt de lezer des te meer om dit werk te leggen naast de ruim voorhanden Duitstalige literatuur over verwante thema's. – P.G.J. Post.

Pilgrimage and modernity / Pèlerinage et modernité. [Themanummer] *Social Compass. International review of sociology of religion* 36 nr. 2 (1989). Louvain-la-Neuve. 279 p.; ISSN 037-7686.

Dit nummer stelt de bedevaart via een achttal artikelen aan de orde. Met uitzondering van een tweetal historische studies over bedevaart in de middeleeuwen geven ze een interessante kijk op de ontwikkelingen van studie naar het verschijnsel bedevaart in de sociale wetenschappen. Direct of indirect worden voor mij tot op heden onbekende gegevens aangereikt over allerlei groot- en kleinschalige kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeken in vermaarde oorden zoals Lourdes, Fatima, Sainte-Anne de Beupré (prov. Québec, Canada) en Medjugorje.

In een ander verband (vgl. *Volkskundig Bulletin* 16,2 (1990) 180) vestigde ik er al de aandacht op dat in enkele bijdragen bedevaart zeer breed wordt opgevat en ook als een soort van interpretatiemodel gaat fungeren voor allerlei publieke rituelen. Naast Lourdes en Fatima ontmoet men nu ook het voormalige Baghwan-centrum Rajneeshpuram, Woodstock, Taizé, Duitse kerkendagen e.d. Via deze verbreding van het perspectief bevat dit themanummer zeker een aantal methodische uitdagingen voor het bedevaartonderzoek. Dat is zeker welkom, omdat verder toch ook hier weer Turner en Dupront overheersen. – P.G.J. Post.

Populäre Bildmedien. Vorträge des 2. Symposiums für Ethnologische Bildforschung. R.W. Brednich en A. Hartmann (Hg.). Göttingen: [Schmerse], 1989. (Beiträge zur Volkskunde in Niedersachsen, 3, Schriftenreihe der Volkskundlichen Kommission für Niedersachsen, 4). 276 p., tatr. ill.; ISBN 3-926920-03-3.

De bundel vormt het verslag van de tweede bijeenkomst (1986) van de door N.A. Bringéus en Chr. Pieske opgezette internationale commissie voor 'Ethnologische Bildforschung'. Thema van de bijeenkomst in 1986 was 'Der Mensch und die Bildmedien', een titel die vreemd genoeg niet terugkeert in het motto van deze uitgave van veertien van de destijds negentien ingediende referaten. Misschien is de nieuwe titel achteraf inderdaad een betere vlag voor de lading. Het gaat immers om een zeer uiteenlopende reeks artikelen die het thema van de 'populaire beeldcultuur door de eeuwen heen' gemeen hebben.

Uit dit geheel lijken mij de bijdrage van Bringéus over de ikonografie van de verschillende levensfasen (met name ook aandacht voor de zogenoemde 'levenstrap'), en die van Pieske over het in de religieuze beeldcultuur zo belangrijke motief van de 'Engel zu Gott' (een engel draagt een kind ten hemel) de belangrijkste.

Het ongetwijfeld belangrijkste en prikkelendste referaat vindt men niet in de bundel, maar had er wat mij betreft zeker als een dubbelpublicatie in mogen verschijnen: R. Schenda, 'Bilder vom Lesen – Lesen von Bildern', *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 12 (1987) 82-106. Dit prikkelende betoog veronderstelt een tot in de negentiende eeuw lopend ikoniseringsproces dat parallel gesteld kan worden met het alfabetiseringsproces (de toegang tot de beeldcultuur was bij de onderste groepen van de samenleving lang niet zo groot als wel verondersteld werd en wordt). Schenda's bijdrage geeft aan andere in de bundel opgenomen bijdragen een zekere meerwaarde doordat ze (kunnen) gaan fungeren als toets voor zijn these. – P.G.J. Post.

Riemersma, Tr. *Morfology fan in trijetal folksferhaaltypen yn 'e samling folksferhalen fan Ype Poortinga*. Amsterdam/Kiel: Stúdzjerjochting Frysk Vrije Universiteit en Universiteit van Amsterdam / Fach Friesische Philologie Universität Kiel, 1988. (Co-Frisica 5). 227 p.; f 25,-; ISSN 0920-3028.

In deze studie onderzoekt Riemersma de verhaalstructuur van drie volksverhaaltypen: het contractverhaal, het ontsnappingsverhaal en het verzoeningsverhaal, waarbij hij zich op de gepubliceerde delen van de verzameling Poortinga baseert. Riemersma maakt bij zijn analyse gebruik van de methode van Propp, met name zoals Dundes die heeft toegepast bij de analyse van Noord-amerikaanse indianenverhalen. Het grootste deel van de studie bestaat uit de gedetailleerde analyse van de drie verhaaltypen (25-121) en de samenvatting (151-227) van de 213 verhalen van Poortinga. In de analyse staat niet, zoals vaak in structuralistische studies, het zoeken naar de structuren van verhalen centraal; in tegendeel, Riemersma gaat uit van een bepaalde structuur, het verhaalttype, en zoekt daar de verhalen bij.

Een belangrijk deel van de analyse bestaat uit een opsomming van de concrete invulling van de verschillende functies in de verhalen, bijvoorbeeld bij de eerste functie van het contractverhaal wat iemand precies mist: geld, kinderen, werk enz. Vervolgens behandelt hij per verhaalttype telkens de bijzonderheden, probeert hij vast te stellen welke groepen verhalen er binnen het type te onderscheiden zijn, in hoeverre ze identiek of met elkaar verwant zijn, en wat als de kern van het 'corpus' te beschouwen is.

Hoewel ik het belang van structureel onderzoek niet ontken, rijst toch onvermijdelijk de vraag welke conclusies we er uit moeten trekken. Ook deze studie geeft hierop geen duidelijk antwoord. De uitvoerige analyses geven een gekwantificeerd overzicht van de inhoud van de verhalen, maar meer niet. Ik vraag mij af of een simpel, beredeneerd motievenregister op die verhalen niet een praktischer overzicht zou bieden.

Riemersma richt zich uitsluitend op een bepaald structureel 'verhaalttype'. Verwante verhalen die echter niet in de door hem uitgekozen structuur passen, blijven hierdoor geheel buiten beschouwing. Zo blijven bij de analyse van het ontsnappingsverhaal alle verhalen waarin mensen wel bedreigd worden zonder echter te kunnen ontsnappen, volledig buiten beschouwing. Dat geldt met name voor het complex verhalen over toverij, spokerij en de duivel. Weliswaar moet men zich in een studie beperken, maar een blik buiten de zelf gestelde grenzen had hier toch verruimend kunnen werken. – A.J. Dekker.

Schweizerisches Archiv für Volkskunde 84 nr. 3-4 (1988).

Dit themanummer bevat een selectie van zeven referaten die werden gepresenteerd op het derde internationale volkskundecongres, in 1987 georganiseerd door de Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF). Het congres was gewijd aan 'The Life Cycle'. Getuige de diversiteit van de hier geselecteerde bijdragen moet de aanvankelijke 'call for papers' buitengewoon open geweest zijn. Huwelijksriten in Nanterre (Martine Segalen, 152-166) prijken naast levensverhalen van Nazi's (Utz Jeggle, 201-211), een korte analyse van actueel carnavalsgedrag (Suzanne Chappaz-Wirthner, 233-243) naast een algemeen overzichtsartikel (Hermann Strobach, 139-151).

Vanwege interessante (methodische) aspecten (bronnengebruik, onderzoeksperspectieven e.d.) noem ik enige bijdragen expliciet. Allereerst de bijdrage van Strobach (Zur sozialen Differenzierung von Festgestaltungen im Lebenszyklus) die een overzicht biedt hoe sociale differentiaties wel of niet een rol spelen in volkskundige studies. Vervolgens de studie van Clara Gallini die foto- en videoreportages van bruiloften als uitgangspunt neemt (Cérémonies en images. Albums et cassettes de marriage en Italie, 212-232); een goed voorbeeld van een benadering waarbij beeld en ritueel elkaar ontmoeten. Tenslotte de bijdrage van Chappaz-Wirthner over enkele thema's in het carnavalsgedrag van jongvolwassenen (Les adolescents à carnaval, sauveurs de l'utopie festive). – P.G.J. Post.

Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant. L. van Liebergen en G. Rooijackers (red.). Uden: Museum voor Religieuze Kunst, 1990. 187 p., tatr. ill., tab., krt.; f 30,-; ISBN 90-71647-08-0.

Dit boek begeleidde een gelijknamige tentoonstelling in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden (15 sept. / 2 dec. 1990). Naast een voorwoord en een algemene inleiding bevat het fraai uitgegeven werk enerzijds negen artikelen over aspecten van Brabantse volksreligiositeit of religieuze volkscultuur (ik gebruik beide termen wel naast elkaar omdat ik minder huiver heb voor de term religie dan Rooijackers (vgl. p. 12)), en anderzijds een catalogus.

De algemene inleiding van Rooijackers (Het geleefde geloof in Noord-Brabant. Devoties als vormen van religieus gedrag, pp. 9-20) biedt in kort bestek een goed overzicht van gevaren, mogelijkheden en beperkingen van de studie van volksdevotie. Dit gebeurt met name door de terminologie (vgl. devotie, volk), de bronnen en de methoden van onderzoek centraal te stellen. Steeds worden deze algemene lijnen verbonden met Brabantse situaties. Dit alles gebeurt tegen de achtergrond van een van grote kennis van zaken, getuige bijvoorbeeld de genuanceerde visie op het 'vak volkskunde' die de auteur al eerder op een Brabants podium tentoonspreidde (vgl. 'Volkskundige perspectieven', *Brabantia* 38,3 (1989) 3-7). Als een soort motto voor het gehele boek (en voor de tentoonstelling) mondt deze inleidende bijdrage uit in de slotparagraaf 'Van object naar context: van devotionalia naar devoties'. Rooijackers reikt ons hiermee tevens een soort van ijkpunt aan voor de overige artikelen.

De Amsterdamse kunsthistoricus P. van Dael behandelt de middeleeuwse heiligenkalender (21-28), P. Margry stelt de processie centraal (29-48), M. Wingens gaat uitgebreid in op de Mariale bedevaartoornden Uden en Handel (49-60), S. Witter snijdt het thema van de volksgeneeskunde aan via een verhandeling met betrekking tot heiligen als voorsprekers bij ziekten (61-75). De overige bijdragen betreffen vier klassieke delen van de wereld der (rooms-katholieke) devotionalia: de heiligenbeelden (J. van Dijk, 82-100), het gebedenboek (A. Reijers, 101-107), de prenten (prentjes) (A. Thijs, 108-111 en J. Jacobs, 112-128) en de rozenkrans (en rozenhoedje) (W. Knippenberg, 76-81).

Leggen we de door Rooijackers ons aangereikte meetlat naast de artikelen, dan kan er een opvallend verschil worden opgemerkt. Een aantal studies voldoen ten volle aan de gevraagde aandacht voor functie en context, andere evenwel plaatsen zich wel erg opvallend in de traditionele lijn van devotionalia-onderzoek. Tot de eerste categorie reken ik dan in het bijzonder de goed gedocumenteerde artikelen van Margry en Wingens. Margry behandelt kundig een thema uit de religieuze volkscultuur dat ook in internationaal opzicht nog steeds wacht op een meer omvattende monografie: de processie. Wingens weet in zijn artikel over Uden en Handel algemene aspecten ten aanzien van de christelijke bedevaart, de speciale status van Uden en Handel en de (complexe) context van het zeventiende- en achttiende-eeuwse Brabant tot een goed sluitend geheel te maken.

De overige artikelen zijn daarentegen of veel minder omvattend, of schieten te kort in de behandeling van het thema. De bijdrage van Van Dael over heiligenkalenders hoeft uiteraard gelet op het karakter van de bundel niet het niveau van een Bollandistenstudie te hebben, maar een grotere weerklink van recente liturgie-wetenschappelijke en historische studies op het terrein der heortologie zou toch verwacht mogen worden. Dit niet benutten van relevante, recente literatuur kenmerkt ook de bijdragen van Witter en met name van Jacobs. Het terrein van magie en geneeskunde verheugt zich de laatste tijd in een groeiende belangstelling van de kant van tal van disciplines, en ook op het terrein van de devotieprent is het onderzoek sedert de (overzichts)werken van Van den Bergh en Verspaandonk toch echt verder dan Jacobs ons in het overzichtsartikel, dat de prentjescollectie van Uden als uitgangspunt neemt, wil doen geloven. De literatuur op pp. 126-127 is beslist onevenwichtig en gedateerd te noemen, al was het alleen maar omdat het werk van J. Pirotte ontbreekt.

Dit alles brengt me tot een laatste meer algemene notitie. Hier wordt zoals in vele lokaal/regionaal georiënteerde studies naar religieuze materiële cultuur vrij algemeen teruggevallen op een zeer beperkte reeks van oudere studies. Juist vanuit het perspectief dat Rooijackers in zijn ope-

ningsartikel schetst mag verwacht worden dat men meer en meer dit soort van 'klassieke' studies gaat relativëren. Nog steeds wordt voor iconografische thema's vrij algemeen verwezen naar Måle en Timmers, terwijl er inmiddels toch betere overzichtswerken voorhanden zijn zoals het *Lexikon der christlichen Ikonographie* of nog beter het werk van Schiller (G. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*). Zo zou ik (hoewel juist boek en tentoonstelling aan hem zijn opgedragen) ook verwijzingen naar Knippenbergs tweedelige *Devotionalia*, ondanks de Brabantse toespitsingen hierin, vervangen willen zien door die naar Braunecks *Religiöse Volkskunst*. Impliciet ligt hierin de uitdaging besloten om in de (nabije?) toekomst in het spoor van Timmers en Knippenberg ook voor ons land te komen tot een nieuwe adequate synthese op zowel het gebied van de christelijke iconografie als dat van de religieuze volkscultuur. De hier besproken studie toont de behoefte hieraan duidelijk aan, maar levert er zelf ook belangrijke (regionale) bouwstenen voor aan. – P.G.J. Post.

Waterbolk, Albert. *Van plaggenhut tot bungalow*. Met een bijdrage van D.M.E.A.J. Stork-van der Kuyl. Hoogezand: Uitgeverij Stubeg bv, 1989. 240 p., ill.; ISBN 90-6523-050-5.

Deze bundel bevat de herinneringen van Waterbolk, gemeente-secretaris te Havelte van 1912 tot 1956, kenner bij uitstek van de zuidwesthoek van Drente en in mindere mate ook van de omgeving van Wehe op het Groningse Hogeland, waar hij in 1891 werd geboren. Vanwege zijn brede belangstelling voor zowel de specifieke kenmerken van zijn directe omgeving als ook voor alles wat er om hem heen gebeurde, kon hij in deze bundel een (zij het vaak indirecte) schets geven van de veranderende omstandigheden waaronder de Drentse plattelandsbevolking in de loop van de twintigste eeuw leefde. Een bonte verzameling onderwerpen passeert daarbij de revue, zoals de betekenis voor de samenleving van de verdeling van de markegronden, van de leerplicht, van de armenzorg, historische gegevens over de omringende gemeenten, onderwerpen als paasvuur, volksverhalen en dergelijke.

De blik die Waterbolks waarnemingen geeft op de betekenis die de veranderingen in de laatste eeuw voor een vrij gesloten gemeenschap hadden, wordt verdiept in de voorafgaande analyse van de agrarisch sociologe Stork-van der Kuyl (11-42). Om inzicht te krijgen in de Drentse ontwikkelingen heeft ze voor deze inleiding Waterbolks geschriften, evenals haar eigen ervaringen met het Drentse platteland, in enkele tientallen vraaggesprekken getoetst. Misschien zijn haar uiteindelijke conclusies het best samen te vatten met de door haar aangehaalde kernachtige woorden van een Drent: "Wij blijven wel *dezelfde*, maar niet *hetzelfde*". – Jozien Jobse.

Winti-religie. *Een Afro-Surinaamse godsdienst in Nederland*. F. Derveld & H. Noordergraaf (red.). Amersfoort/Leuven: De Horstink, 1988. 188 p; f 25,-; ISBN 90-6184-318-9.

Winti is "een Afro-Amerikaanse godsdienst, waarin centraal staat het geloof in gepersonificeerde bovennatuurlijke wezens, die van een mens bezit kunnen nemen en zijn bewustzijn kunnen uitschakelen waarna zij verleden, heden en toekomst kunnen openbaren en ziekten van bovennatuurlijke aard kunnen veroorzaken en genezen". Deze omschrijving van Wooding (aangehaald op p. 74) concurreert in de bundel met andere, vaak afwijkende Winti-omschrijvingen, die meer de gehele Creools-Surinaamse cultuur lijken te omvatten.

Deze verslagbundel van een tweetal studiedagen gewijd aan de Winti-cultuur/religie wil een drietal aspecten van Winti centraal stellen: Winti als therapie, Winti en beleid, en de houding van de kerken ten opzichte van de Winti-cultuur. Bij nader toezien komt het beleidselement niet erg uit de verf, hetgeen het boekje voor mij alleen maar aantrekkelijker maakt. De artikelen geven een boeiend beeld van deze pluriforme religie waarbij steeds de praktijk nadrukkelijk aan bod komt, in Suriname en in Nederland. Sommige bijdragen geven een situatie- en/of achtergrondschets van het fenomeen, waarbij de historische, antropologische, theologische en godsdienstwetenschappelijke invalshoeken overheersen (Van Wetering, Van Raalte, Muler), andere blijven uiterst dicht bij de praxis (vgl. het verbatim van een *loekoe*, een diagnose gesteld door een *bo-*

noe(man) of Creoolse sjamaan) (Schoffelmeer), of gaan in op de verhouding tot de (Nederlandse) gezondheidszorg (Giel, Buyne, Pengel).

Een boeiende aanzet tot nader multidisciplinair onderzoek naar dit fenomeen van culturen-in-contact. Wel hadden de beide redacteurs zich meer moeite kunnen geven om de ongetwijfeld geheel los van elkaar ontstane referaten enigszins op elkaar af te stemmen; de hier en daar ingevoegde verwijzingen naar de artikelen onderling (cursief tussen haken) voldoen in dit opzicht beslist niet. Redigeren vraagt in dit soort bundels bijna altijd om op onderdelen passages weg te laten, toe te voegen of te (laten) herschrijven. – P.G.J. Post.